

नित्यतिर्पत्यभावे ब्रह्मान्यत्वेन पदार्थान्तरस्यापि प्रतीपत्यसंभवात् शब्दादिशब्दवदन्वयमुखेन वाचकत्वे सं
 भवति ब्रह्ममार्गीश्रयणे नियामकाभावात् वदति वदयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्मेत्यन्वयमुखेनैव निर्वचनाच्च व
 दत्वादेः स्वरूपधर्मस्यापारुहः शक्यते कर्तुं तस्मात्सामान्यतो वदत्वादि विविधस्य प्रमशब्दार्थत्वेन प्रसिद्धत्वा
 तद्विशेषाकारत्वापनार्थं लक्षणवाक्यमिति तदर्थं विचारो वक्ष्यापेक्षित एव तत्र यतो वा इमानि भूतो निजायंते येन जाता निजी
 वंति यत्प्रत्ययसंविशंति तद्विजिज्ञासस्वत इत्येति श्रुत्या चिदचिदात्मकप्रपञ्चसर्गीस्थिति विनाशहेतुत्वप्रतिपाद
 नमुखेन जगन्निमित्तोपादानकारणत्वमेव ब्रह्मणो लक्षणमभिधीयते अत्र यत्प्रत्ययसंविशंतीति परित्यक्तस्य
 लाकाराणोऽस्माकारापत्त्या ब्रह्मणो वृत्तिः प्रतिपाद्यते न तु स्वरूपनिवृत्तिः अक्षरं तमसि लीयते तमः परे देवे एकी
 भवतीति तमः शब्दवाच्यायाः प्रकृतेः परमात्मन्येकीभावप्रबलात् एष्यग्रहणरहितत्वेन वृत्तिरेकीभावः स एव त्वय
 शब्दार्थः यथा वृक्षे लीनाः पतंगाः वने लीनाः सारंगा इति प्रतएव तमसा गुरुमये प्रकृतम् अस्मान्मायी सृजते विश्वमे
 तत्सिंश्चा न्यो मायया सन्निरुद्ध इति सस्मरूपश्चिद्विशिष्टस्यैव कारणत्वेन श्रूयते न चैवं ब्रह्मणः सविकारिता प्रसंगः
 चिद्विशिष्टविशिष्टस्यैव जगदुपादानत्वांगीकारात् प्रकृतिर्यामयाख्याता व्यक्ता व्यक्तस्वरूपिणी पुरुषश्चाप्युभा
 वेतो लीयेते परमात्मनि परमात्मा च सर्वधामाधारः पुरुषोत्तमः सविष्णुनामा वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते इति चिदचितोः
 परमात्मनिलयस्मरणादिपरमकारणस्य चिद्विशिष्टस्यैव कारणत्वेन श्रूयते न चैवं ब्रह्मणः सविकारिता प्रसंगः
 यितं विश्वं विश्वांगे विश्वकर्मणि यस्मिन् भूतानि विश्वानि तिष्ठन्ति च विश्वं तिष्ठन्ति च गुणभूतानि भूतेशो सृजेमणि गणाश्च १३ पतिवु

वहल्वहणत्वाभ्यां विशिष्टं वस्तु निश्चितं वस्तुशब्दार्थभावेन न परास्मैति बुध्यते २ यत्स्वरूपस्वभावाभ्यां सर्वव्यापितदिष्य
ते ब्रह्मेति तावता नात्र जडजीवादिभेदधीः ३ सजातीयविजातीयव्यावृत्त्यर्थं हिलक्षणं सामान्यतः प्रसिद्धेभ्यः मिर्गंधव
तीतिवत् ४ सर्वत्रयुज्यते यदा परमात्मैव निश्चितः ब्रह्मत्वेन तथाप्यस्य केनार्थोतरमिन्नता ५ जीवाश्रयंच किं न
स्याहत्वमिति कस्यचित् आशङ्कानुभवे तस्य निवृत्त्यर्थं तुल्यक्षणात् ६ अथ वा स्यात्प्रकरणे क्लियदृष्टाशब्दतुल्य
ता मा भूदिति विवेकार्थं लक्षणोक्तिरपेक्षिता तदन्यानि च तन्निवृद्धमर्थोद्बोधिना न्यथा न स्वरूपनिमित्तो यशस्व
गुणनिबंधनः ७ न च स्य निर्निमित्तत्वे को दोषः साधुता क्षतिः न न दीनादतुल्यो यमानर्थक्यप्रसंगतः ८ न च स्व
रूपमात्रार्थः स्यान्निरुक्तिविरोधतः न च लक्षणया वृत्तिः परस्मिन्निति युज्यते ९ मुख्यार्थवृत्तिहीनस्य लक्षणा
वृत्ति संभवात् देवदत्तादिपदवन्न च सांकेतिकं पदम् १० ब्रह्मेति पौर्णवेयत्वप्रसंगान्न द संभवात् स्वतो मुख्यार्थस्य न्यस्य
संकेतोपिनिरुक्तचित् न च मायाद्युपहितो मुख्यार्थस्तेन लक्ष्यते परमात्मा च निरूपाधिः स्वरूपेणेति युज्यते ११ उपाधे
रत्र मायादेस्तत्कार्यस्य गुणस्य च ब्रह्मशब्देन वाच्यत्वे तन्मिथ्यात्वं प्रसज्यते १२ न च द्यापतिरिति वाच्यं यसाश्चादपरोक्षान्
त्यय आत्मा सर्वान्न रतिपरमात्मन एव साक्षाद्ब्रह्मत्वश्रवणविरोधात् अथ परेत्युक्तं परविद्यायामेव नित्यविभुसुर्व
गतमिति ब्रह्मत्वादेः स्वरूपगतत्वं श्रवणविरोधाच्च ब्रह्मत्वाद्यतिरेकेण विभुत्वादेरभावात् ननु वस्तुतो ब्रह्मत्वाद्यभावे
स्वरूपमेव ब्रह्मशब्दबोधमिति चेन्न विशेषाने जीकारे स्वरूपेणैवैतरव्यावृत्तत्वा संभवात् ब्रह्मत्वादिवैशिष्ट्येन कस्य

2

लेखरसंसर्गनिबंधनानेकविषयावच्छेदरूपविकाशापत्तिरेवस्थलाकारापत्तिरिति तदा कभापदकत्वमीश्वरगतमेकग्रन्थया
 कालत्रयेस्वरूपतः स्वभावतश्चैकाकारत्वे निमित्तत्वं च न संभवतीति तथा च समर्थ्यते एवः प्रकृतिरव्यक्तः कर्तृत्वेव स
 नात्तनः परं च सर्वभूतेभ्यस्तस्माच्छ्रुतमोच्युतः बुद्धिर्मनोमहद्वायुस्तेजोमः खंमहीचयाचतुर्विधं च यद्रूपं सर्वं ह्यसि
 ति कृते चतुर्विधानां भूतानां त्रिषु लोकेषु माधवः प्रभवश्चैव सर्वेषां निधने च युधिष्ठिरेति प्रतः स्थूलावस्थयावत्पदा
 नियमनार्हत्वरूपोपादानत्वस्य सक्षमावस्थयावत् पदार्थस्थूलाकारसंपदनार्हत्वरूपनिमित्तत्वस्य च तत् एव ब्रह्म
 तत्त्वेनोपाधिकत्वाभावात् जगत्कारणत्वस्यापि स्वरूपनिरूपकलक्षणत्वसंभवात् उपलक्षकत्वपर्यायतदस्थूलक्ष
 णनियमोपि नातीव संगतः अन्यथा साक्षाच्चोभयाम्नादितिसूत्रविरोधप्रसंगः निष्कले निष्क्रियमित्यादि श्रुतिस्तु दोषरूप
 विकाराभावपरेति न काचिदनुपपत्तिः अन्यथा परमौदिसूत्रं च निरर्थकं स्यात् उक्तं वाच्यैः परिणामप्रतिविश्रयः स्वयं निर्विकारः
 परिणामप्रतिविश्रयः सौत-तदर्थी तत्रास्तीति ननु तर्हि सत्यज्ञानमनंतं ब्रह्मेति शोधकवाक्यव्यर्थं स्यात् न स्यात् चिदचित्ते लक्षणमात्र
 प्रतिपादकत्वाज्जन्मादिवाक्यादौ लक्षणप्रतिपन्नपितृजातीयबुद्ध्या निवृत्तेः तन्निवृत्तिस्तु शोधकवाक्यावसेया यथा गौसास्त्रा
 दिमतीत्युक्ते महिषादिभेदप्रतिपत्तावपि गोव्यक्तेः पशुत्वविशेषणमहिषादिसाजात्यं न निवर्तते तथा ब्रह्मणोपि जगत्कारणत्वे
 न प्रकृतिपुरुषभेदे जातिपिसविकारादिशंकातिष्ठेद्युतन्निवृत्त्यर्थं शोधकवाक्यमपेक्षितमेव अन्यसापेक्षविशेषणभूतलक्षणप्रति
 पादककारणवाक्यं शोधकवाक्यं तु अन्यसापेक्षविशेषणभूतलक्षणप्रतिपादकं तथा हि सत्यज्ञानमनंतं ब्रह्मेति तत्र सत्यज्ञाना
 नतं शक्यः सत्यज्ञानत्वानंतत्वपराः यथाद्येकयोर्द्विवचनेनैकवचनेति पाणिनेः त्रैलोक्येकशब्दोदितैकत्वपरो ननु गणः सत्यज्ञा

यनाश्रुतश्रुतभवत्यमतममितिप्र
यथासौस्मै एकेनमतिउनेनसर्वम

हीन्द्रियात्मानंतं प्रपद्ये प्रजापतिमिति स्थूलसूक्ष्मसकलचेतनचेतनविशिष्टत्वं परमात्मनः स्मर्यते अतः स्थूलसूक्ष्मत्वादिति
कारणं विशेषणगतानां विशेष्यभूते परमात्मनि साक्षाद्व्यभावेन न दोषः नच विशेषणं शास्त्रेव विकारभावेन तस्यैव जग
दुपादानत्वं न विशेष्यं शास्त्रेति वाच्यम् ॥ तदात्मानं स्वयमकुरुततं दैक्षत बहु स्या प्रजायेय तदनुप्रविश्य सच्चत्यच्चाभवत् ब्रह्म
वत्तं ब्रह्मसद्वत्समासीद्यतो ह्यावाप्यिधीनिष्ठतस्तुः ब्रह्माध्यतिष्ठन् भुवनानि धारयत् इत्याद्येकं वेदांतं वाक्ये निमित्तत्वं सैवो
पादानस्यापि कंठत एवोपदेशात् एवं निष्कलं निःक्रियं शांतमिति केवलस्य ब्रह्मणो निर्विकारत्वं निर्दोषत्वादिश्रवणाच्च ति
दत्तिद्विशिष्टस्य विकाराश्रयत्वेनोपादानत्वं केवलस्य सत्यसंकल्पत्वेन निमित्तत्वं चेति गुणदोषव्यवस्था संभवेन प्रप
द्यं प्रतिनिमित्तत्वे सत्युपादानत्वमेव ब्रह्मलक्षणमास्थेये उक्तं च भगवता सूत्रकारेण प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टांतानु
पुरोधात् साक्षाच्चोभयाम्नानात् आत्मकतेः परिणामात् योनिश्चाहिणीयत इति ननु ब्रह्मवत्तं ब्रह्मसद्वत्समासीत् ब्रह्म
ध्यतिष्ठन् भुवनानि धारयन्निस्पाश्रुत्यनुसारेण ब्रह्मणाः साक्षादेवोपादानत्वं चांगीकृतं चेत् स्वरूपस्य विकाराश्र
यत्वं कुतो न स्यादिति चेन्नायं दोषः कारणदशायां सूक्ष्मचिदक्षिन्नियं तया वस्यितस्य कार्यदशायां स्थूलचिदक्षिन्नियं त्वत्त्वरूपाव
स्थांतरापत्तेरीश्वरत्वानुगुणतया दोषत्वाभावेन सिद्धं तेष्वांगीकृतत्वात् आकाशान्तरभजनार्हत्वं मेव ह्युपादानत्वं तत्र
स्थूलावस्थचिदक्षिन्नियमनाहृतमेवोपादानत्वं ब्रह्मणाः विशेषणभूतचिदक्षितोः स्थूलाकारसंघादानाहृतं निमित्तत्वमितिना
कारहयसंकर्षप्रसंगः चैतर्नाशेनुरविस्थानीये प्रभास्थानीयस्य धर्माभूतज्ञानस्य द्रव्यस्यैव मूलप्रकृतिसंकुचितस्य करणाक

वस्तु-
४

य-

3

२ ना

१६

स्मिन्नेव्यवृत्तिरित्यनेन गौरव इत्यादिविरुद्धार्थशब्दानां सामानाधिकरण्यव्यावृत्तिः तस्माद्विशेषणतोभिन्नार्थानां विशेष-
व्यतश्चेत्कार्यानां देवदत्तः श्यामो बालो हिताश्व इत्यादिशब्दानामेव सामानाधिकरण्यमिति सिद्धम् प्रकृते च सत्यादिशब्दानां
सामानाधिकरण्यत्वात् सत्यत्वाद्यनेकविशेषणविशिष्टमेव ब्रह्म प्रतिपादयति ननु सत्यादिपदेष्वन्यत्तज्जडपरिधिन्नव्यावृत्ततया
ब्रह्मण एकस्यैव प्रतिपाद्यते न तस्य विविशेषत्वं प्रतीयते इति चेन्न सत्यादिपदानां तत्तत्पदार्थविशेषव्यावृत्तिमात्रपरत्वे व्यावृत्त्यव-
त्वेन व्यावृत्तीनामपि बहुत्वादेकार्थपर्यवसानासिद्धेः नहि गंतव्यं ग्रामभेदे गमनक्रियाया अभेदः संभवति नन्वसत्यव्यावृत्ति-
रेव जडव्यावृत्तिरस्यैव परिधिन्नव्यावृत्तिरिति व्यावृत्तिवदुत्वेनास्तीति चेन्न असत्यव्यावृत्तिरित्यनेनैव जडव्यावृत्ति परिधि-
न्नव्यावृत्तितया च स्वरूपस्य प्रतिपन्नतया पदान्तरवैयर्थ्यप्रसंगात् ननु तत्तत्पदार्थविशेषव्यावृत्त्यवच्छिन्नस्वरूपपरत्वेन
सत्योपदामेकार्थत्वमिति चेन्न व्यावृत्तीनां स्वरूपावच्छेदकत्वे स्वरूपस्य विशेषत्वं प्रसंगात् नन्वकार्ष्णमशौक्यरक्तत्वं
सामान्यमगुणमकर्मद्रव्यं इत्यादौ अन्यव्यावृत्तिरूपरक्तिमद्रव्यस्वरूपमात्रविषयाणामकार्ष्णसामान्यशब्दानामप्य-
यतया प्रकारान्तरापुरस्कारेण यथा सामानाधिकरण्योपपत्तिः तथा सत्यादिपदानामपि असत्यादिव्यावृत्तिरूपस्वरूप-
मात्रविषयाणां व्यावृत्त्यभेदेन भिन्ननिमित्तानां धर्मांतरापुरस्कारेण निर्विशेषकार्थपर्यवसायित्वात्सामाधिकरण्योपपत्ति-
रिति चेन्न स्वरूपद्रव्यत्वरूपमातिविशेषसमवेतयोरेव रक्तिमद्रव्यपदार्थत्वेन तत्स्वरूपोपस्थापकानामपि गुणजातिविशे-
षसंबंधरूपेतरव्यावृत्त्यवच्छिन्नार्थविषयत्वे निर्विशेषविषयत्वाभावात् रक्तत्वे सामान्यद्रव्ये वा व्यतिरेकमुखेन द्रव्योत्प-
णपदानां चाप्रवृत्तौ लक्ष्यनिष्ठनिमित्तं भिन्नमेव व्यावृत्त्यकार्ष्णदोकेवलसामान्यदोके स्मरणसमवायादिसामान्यस-

गुण ३

न प्रभृतयशतिसत्यादिपदैर्नामेव गुणत्वमभियुक्तेरुच्यते न तु सत्यत्वादीनामिति चेन्न वृत्त एव सत्यादिपदार्थत्वेन
तस्य पदार्थतरं प्रतिगुणत्वाभावात् अभियुक्तवाक्ये च सत्यादिशब्दानां सत्यत्वादिप्रकारपरत्वसंभवेन विरोधाभावात्
अथेककालत्रयसंबन्धे काकारस्वेतरपरिच्छेदलक्षणप्रकाशदेशकालवस्तुपरिच्छेदकानां धर्माणामेव सत्यज्ञानानंतपदे
वाच्यत्वसंभवादेवं रूपविरुद्धानेकगुणविशिष्टतया वस्तुस्य रूपप्रतिपत्त्यविरोधाच्च सत्यज्ञानादयोगुणा इति व्यवहारो युक्त
मेव ननु अत्र लक्षणवाक्ये सत्यादिपदैर्ब्रह्मण एकस्यैव बोध्यत्वेन सत्यत्वादिप्रकारविवक्षायां मनेकार्थत्वं प्रसज्येत इति चे
न्न सत्यादिपदानां ब्रह्मणि प्रवृत्तौ सत्यत्वादिनिमित्तभेदान् भ्युपगमे सामानाधिकरण्यभंगप्रसंगात् सत्यत्वादिविशिष्ट
ब्रह्मण एकस्यैव बोध्यत्वेन विशिष्टत्वविवक्षायां विशेष्यानेकत्वप्रसंगाभावात् भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मि
न्नर्थप्रवृत्तिः सामानाधिकरण्यलक्षणं तत्र प्रवृत्तिरभिधानं निमित्तमधिधेये अर्थशब्दश्चाभिधेयवचनः समानशब्देका
र्थ्यदेकशब्दः साधारणवचनः अन्यथा लोहितो ह्मी वा त्रल्लिजः नीला सुतलानीत्वा दो विशेष्यबहुत्वेन सामानाधिकरण्य
भावप्रसंगात् तस्मात्तत्पदोपस्थापितानेकविशेषणपेक्षया साधारणत्वमेकशब्दार्थः विशेषणरूपमिन्द्रार्थाभिधायिनां श
ब्दानां विशेष्यरूपेकार्थाभिधानं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः भिन्नपदसामर्थ्येन निमित्तपदनिर्दिष्टं विशेषणभूतमभिधे
यमेकशब्दनिर्दिष्टं विशेष्यभूतमभिधेयमिति चावगम्यते अनेकविशेषणद्वारा शब्दानामेकस्मिन् विशेष्यवर्ष्यवसाने सामानाधिक
रण्यमित्युक्तं भवति तत्र भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामित्यनेन छेदः कुंभः इत्यादिपदार्थावयवशब्दानां सामानाधिकरण्यव्यावृत्तिः एक

क्रयसाधनभूतविशेष्ये कत्वां गीकायचविशेषणभेदमात्रेण विशेष्यभेदाभावात् उक्तं च भगवत्यादेन आनंदादयः प्रधानस्य प्रस-
 णाधर्मीः सर्वसर्वत्रप्रतिभेदतयाः सर्वत्रहितदेवैकं प्रधानं विशेष्यं ननु विशेषणोत्तरावच्छिन्नमेव विशेषणं तद्वच्छिन्नमेव
 विशेषणान्तरावच्छेद्यमिति विशेषणानामन्योन्यः समवायः स्यादिति चेन्न सर्वत्रपि विशेषणौ ४ स्वविरोधवाच्छिन्नवि-
 लक्षणतया स्वाश्रयस्यैव व्यावर्त्यत्वेन विशेषणानां परस्परसमवायाभावात् ननु ज्ञानत्वानन्तत्वयोः सत्यत्वानन्यत्वे
 निमित्तभेदाभावेन पदान्तरवैयर्थ्यं स्यादन्यत्वे चासत्यत्वावश्यंभावेन सत्यत्वावश्यंभावो विरोधात् सामानांकरण्यं
 हानिः स्यादिति चेन्न पदान्तरवैयर्थ्यं जडत्वावच्छिन्नपरिच्छिन्नयोः सत्यत्वावच्छिन्नविशेष्ये निमित्तैकेन पदान्तरवैयर्थ्यं स-
 विशेष्ये च निमित्तभेदादखंडार्थपरत्वहानिश्च सामानात् ननु व्यावर्तीनामेकत्वेपि व्यावर्त्यानामसत्यजडपरिच्छिन्नानां
 मनेकत्वेन निमित्तभेदात् पदान्तरवैयर्थ्यं नास्तीति चेन्न जडपरिच्छिन्नयोरसत्यमिन्नत्वे सत्यत्वावश्यंभावेन ब्रह्मत्वप्रसं-
 गात् अथमतं असत्यमेव जडं तदेव परिच्छिन्नमिति नासत्याजडपरिच्छिन्नयोर्भेद इति तर्हि व्यावर्त्यभेदाभावेन सत्यपरेनैव
 न्यव्यावर्तब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्तेः पदान्तरवैयर्थ्यं स्यात् ननु व्यावर्त्यान्तरजडपरिच्छिन्ने कोपि तद्वत्तत्वाद्याकारभे-
 दात् पदानां नपौनस्त्यपदोष इति चेन्न आकाराणामन्योन्यभेदे तद्वत्तत्वापि भेदेन भवितव्यमिति त्वयैव साधितत्वात् तद-
 भ्युपगमे च जडपरिच्छिन्नयोरसत्यव्यावर्ततया ब्रह्मवदबाध्याहृतो द्वैतभंग एव ननु ज्ञानत्वानन्तत्वयोः सत्यत्वविल-
 क्षणत्वेन सत्यत्वसिद्धेः सत्यत्वावश्यंभावोऽप्यसत्यत्वयोरेकाश्रयत्वदोषः सविशेषवादे चोक्त इति चेन्नायं दोषः नीलमुत्पलमित्यादौ

स्वरूपमात्रपक्षे प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः
किञ्चार्थान्तरव्यावर्तकधर्मस्यैवेतरविरोध उच्यते ३

मवापादिभ्यः कार्मसामान्यादिपदवाच्यत्वे यन्निमित्तं यस्माद्विलक्ष्य लोहिरक्तगुणसमवायोद्रव्यत्वसमवायश्चेति अन्यथारक्त
तद्रव्ययोः कार्मादेः सामान्यादेश्चैवेतरपदार्थाव्यावृत्त्यसंभवात् लक्ष्यालक्ष्ययोरुभयोरपिलोके स्वस्वरूपत्वाविशेषात् ॥
स्वरूपमात्रेण परस्मात् व्यावृत्तत्वासंभवाच्च सत्यादिशब्दानां तु स्वरूपत्वात् अतस्मिन्नन्वेन तत्स्वरूपबोधकानां व्यावर्त्य
भेदेन भिन्ननिमित्तानां क्वचित् सामानाधिकरण्यसंभवेऽपि अनन्यव्यावर्त्यकाध्यासहीने तत्र विरोधी ब्रह्मस्वरूपस्यास्य
रूपविरहादन्वयमुखेन बोधकानामनेकविशेषणसमर्पणस्वरसानामसत्यादिव्यावृत्तिरूपार्थपरत्वेन किञ्चिदपि निया
मकम् अतएव हि प्रानेदादयः प्रधानस्य ब्रह्मविधेयानि विशेषणानि चिन्तिनानीत्याह भगवत्पादः किञ्च सत्यं दार्थं प
प्रतिपत्तिरसत्यं दार्थं प्रतिपत्तिमपेक्षते असत्यं दार्थं प्रतिपत्तिश्च सत्यपदार्थप्रतिपत्तिमपेक्षत इति परस्परश्रयदोषः
तस्मादेव दत्तः श्यामायुचेत्यादिवाक्यस्यैव सत्यादिवाक्यस्य वस्तुमात्रपरत्वमनुपपन्नमेव किञ्च उपलक्षणं विशेषणं बालक्षणं
भवतुमर्हति व्यावृत्तीनामुपलक्ष्यत्वे तदुपलक्षणत्वे तदुपलक्ष्याकारवृत्तया ब्रह्मणः सविशेषत्वसिद्धिः विशेषणत्वांगी
कारेण विनाभूतधर्मस्यैव विशेषणत्वेन तद्वत्तया च सविशेषत्वसिद्धिः ननु सत्यत्वाद्यनेकविशेषणविवक्षायां विशेष
णानां भेदकत्वेन विशेष्यभेदात् विशेष्यभूतब्रह्मणोऽप्यनेकत्वेऽप्यादिति चेन्न सत्यत्वादीनां स्वविरोधिधर्मावच्छिन्नात्वात् श्रयं
व्यावर्तयतां अन्योन्यविशेषाभावात् असुरण्यैकैराशिन्या पिङ्गाक्ष्या गवाक्षो मं क्रीणात्वेत्यादावनेकविशेषणविवक्षया मपि

नमः
६

प्रमाणसंगं किं तर्हि सत्यत्वं ज्ञानत्वं विशिष्टमनंतत्वं सत्यत्वं न तत्त्वाविशिष्टं ज्ञानत्वं एवं च सत्यत्वे ज्ञानत्वं न तत्त्वयोः सत्यत्वेऽपि
सत्यत्वाभावः तथा ज्ञानत्वे तथैवानंतत्वे चेति न केचिद्विदोषः ननु सत्यत्वे सत्त्वं न जीकारे सत्यत्वं स्यादगीकारे तस्यपि
तथैत्यनवस्था स्यादिति चेन्न स्वसंबन्धादर्थोक्तिरे ज्ञातता बुद्धिहेतोर्ज्ञानस्य स्वस्मिन्नितरा नपेक्षतया ज्ञातता बुद्धिहेतुत्वं वत्त्वसंब
धेन ब्रह्मणि सत्यबुद्धिजनकस्य सत्यत्वं स्वस्मिन्नितरा नपेक्षया सत्यबुद्धिजनकत्वोपपत्तेः परपक्षे सत्यव्यावृत्तावसत्यव्या
वृत्तेरभावे स्यादेवासत्यत्वं भावे तस्याश्रित्येत्यनवस्था स्वरूपस्य विशेषत्वं च स्यादिति दुर्निवारो दोषः ननु देशपरिच्छेदाभावः
कालपरिच्छेदाभावो वस्तुपरिच्छेदाभावश्चानंतपदार्थत्वेन वक्तव्यः तत्र वस्तुंतराभावो वस्तुपरिच्छेदाभावः ततश्च गुणरूपव
त्त्वं तस्य सत्त्वांगीकारे ब्रह्मणो वस्तुपरिच्छेदः स्यादिति चेन्न वस्तुंतराभावस्य वस्तुपरिच्छेदशब्दार्थत्वाभावात् ननु वस्तु
ंतरसद्भावे ब्रह्मणो तद्भावेन भवितव्यं वस्तुंतराभिन्नत्वमेव वस्तुपरिच्छिन्नत्वं ब्रह्मणो तदभावप्रतिपादनेन फलतो वस्तुंत
राभावसिद्धिरिति चेन्न परिच्छिन्नव्यावृत्तस्यैवानंतपदार्थत्वांगीकारेण व्यावृत्तिरेव भेद इति परिच्छिन्नरूपवत्त्वं तत्र भेद
स्यैवात्र विवक्षितत्वाच्च वस्तुंतराभावप्रतिपादनायोगात् किञ्च वस्तुपरिच्छेदरहितमित्यनेन वस्तुंतराभावविवक्षायां
देशकालयोरपि वस्तु न गतत्वेन तदपरिच्छेदस्य पृथगुक्तो प्रयोजनाभावात् त्रिविधपरिच्छेदरहितं ब्रह्मतिवचनमसंगतं
स्यात् किञ्च सत्यपदेन ब्रह्मारिक्तस्य मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यत इत्यंगीकारादनंतपदेन वस्तुंतराभावप्रतिपादने यो नूतनपदस्य
किञ्चातन्त्र्यं शब्दार्थोक्तिरिति निवृत्तिर्भेदो निर्णयो वा स्यात् अनंतं ब्रह्मेत्युक्ते निवृत्तिर्भेदो निर्णये अन्यतमव्यावृत्ततया ब्रह्मप्रत्ये
तव्यम् तत्र निवृत्त्याद्यन्यतमव्यावृत्ततया ब्रह्मणः प्रतिपत्तौ वस्तुंतराभावप्रतीतेर्न केचिद्विदोषः तथाहि निवृत्तिरहितं ब्रह्म

गुणजातिरूपयोर्नीलानीलपदार्थयोरैकार्थसमवायदर्शनाद्वैलक्षण्यपिसत्यत्वतदन्ययोः समन्वयेविरोधाभावात् नन्वसत्यत्वा
ज्ञानत्वयोरपि वृत्तनिष्ठत्वे वृत्तप्रपञ्चयोरवैषम्यात्त्वक्षणवाक्यमेवानर्थकमिति चेन्न सजातीयविजातीयव्यावर्तनार्थमे
वसत्यादिपदानां वृत्तलिप्रवृत्तेः प्रपञ्चवृत्तवैलक्षण्यस्य दुरपह्वं तथा प्रतीयमानत्वात् तथा हि वृत्तविदाप्रोतिपरमि
तिवाक्येन वेद्योपादेयोद्देश्यस्य तापर्वेषु प्रतियाद्यतया विवक्षितेषु वेद्यस्य लक्षणमिदमुच्यते सत्यज्ञानमनंतं वृत्तेति
तत्र सत्यत्वादिधर्माणां परस्परवैलक्षण्येनान्याविरोधादेकार्थवृत्तिर्युज्यते इत्युक्तमेव ननु निर्विकारं स्वयंप्रकाशमपरिच्छेदं
च यत्तद्वृत्तेत्युक्ते तद्विपरीतानां विकारजाद्व्यपरिच्छेदानां वृत्ताश्रयत्वप्रतीतिः संभवति यतः प्रपञ्चावेषम्यवृत्तलिप्रसंज्ञे
त यत्पुनरुक्तेज्ञानत्वादेः सत्यत्वातिरिक्तत्वे स्यादेवासत्यत्वमिति तदुभयान्वितं वृत्तसत्यमसत्यं च किन्न स्यादिति
तत्रोच्यते असत्यत्वं नाम किं विवक्षितं सत्यत्वाभावो वा सत्यत्वविरोधी वा सत्यत्वातिरिक्तः कश्चिदर्थो वा नात्र प्रथमद्वितीयप
क्षयोरवकाशः ज्ञानमपरिच्छिन्नं चेत्पुनस्तस्याभावतया सत्यविरोधितया च प्रतीतिगधाभावात् तृतीयस्तु पक्षः परिच्छिन्नत्वे
न स्तितावता वृत्तलिप्रपञ्चाभेदप्रसंगः नखलु तेजस्त्वसामान्यस्य तेजोद्रव्यव्यावर्तकतया तद्विलक्षणत्वमात्रेण ति
मिरस्येव तेजोविरोधित्वप्रसंज्ञेन ननु सत्यत्वादीनामन्यानधिकरणत्वे जडत्वासत्यत्वाद्यवश्यंभावेन वृत्तगुणानामस
त्यत्वाद्यभ्युपगमप्रसंगः तत्र असत्यकामः सत्यसंकल्पः नांतगुणानागच्छेति तेनानन्तो यमुच्यते इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधः
अन्यानधिकरणत्वे च तेषामपि वृत्तत्वप्रसंगः तत्र वृत्तत्वा इदमेवाग्रश्रुतीत् न तत्समोक्ष्यभ्यधिकः कुतो न्य इत्यादिश्रुतिस्मृतिवि
रोध इति चेन्न अन्यानधिकरणत्वे पिसत्यनधिकरणत्वेन वृत्तत्वप्रसंगाभावात् न हि सत्यत्वमात्रेण न त्वमात्रेण न त्वमात्रेण वा

योश्च कालभेदेनोपाधिसमवधानतदभावापन्नयोरन्यतरस्य रूपं पृथक्तत्वाभावेन विरोधाभावात् ननु कालभेदेनापि
 जीवधर्मज्ञानस्य परिच्छिन्नत्वमुपाधिना कर्तुं न शक्यते नचापरिच्छिन्नस्याकाशस्य घटाकाशत्वेन परिच्छिन्नता व्यवहारव
 दपरिच्छिन्नस्य ज्ञानस्य परिच्छिन्नता व्यवहार इति वाच्यम् तत्र परिच्छिन्नता व्यवहारस्य घटविषयत्वेनाकाशविषयत्वा
 भावात् तान्नेच परिच्छिन्नता व्यवहारस्योपाधिगतत्वे स्वतः सर्वगतत्वेन ज्ञानस्य वेधदशायां अपि सर्वार्थव्यवहारहेतु
 त्वं स्यात् तस्माद्ज्ञानस्य परिच्छिन्नत्वं प्रत्यक्षादिसिद्धं युक्तमिति चेन्न जीवधर्मज्ञानस्य विभुत्वेऽपि सर्वव्यवहारोपयुक्तशक्तैर्व
 धदशायां कर्मरूपा विद्या कुंठितत्वेन कुंठनतारतम्यलक्षणसंकोचविकाशग्राहित्वात्प्रत्यक्षादेस्त एव ज्ञानोपपत्त्यादिव्य
 वहारोपपत्तेः श्रुतिप्रतिपन्नजीवधर्मज्ञानापरिच्छिन्नत्वस्य दुरपन्वत्त्वात् श्रूयते हि न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोयो विध
 ते जानात्येवायं पुरुषः सर्वदृश्यः पश्यतीत्यादिज्ञानुरेवात्मत्वे ज्ञानस्यापरिच्छिन्नत्वं च जीवस्वरूपमपि ज्ञानरूपमिति श्रुत्यंत
 रणावगम्यते योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंत्येति पुरुष इति विज्ञानं यस्तं ननु त इति च स्मर्यते च जीवधर्मज्ञानमित्य
 त्वं मोक्षदशायां वेश्यं च यथोरपानखननाक्रियते न जलांतरे स देवनीयते व्यक्तिमसतः संभवः कुतः तथा हेयगुणध्वं
 सादवबोधादयोगुणः प्रकाशयते न जन्यते नित्या एवात्मनो हिते यथानक्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः क्षप्रहाणान्न
 ज्ञानमात्मनः क्रियते तथेति तस्मात्सत्यपदेन विकाराहस्यमुक्तधर्मज्ञानस्य ब्रह्मणो व्यावृत्तिरिति युक्तम् एवं सत्यत्वं ज्ञानत्वं
 तत्त्वावच्छिन्नब्रह्मसपरिकरप्रकृतिजीवकालविशिष्टलक्षणात् वेद्यमिति सत्यादिवाक्येन प्रतिपादितमित्यवगम्यते तथा च स
 तिः प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हियत पश्यंति सूर्यो नित्यं तद्विज्ञोः परमं परमिति एवं प्रकारममलं नित्यं व्यापकमच

लुक्ते संकोचाभावादेशकालं सुप्रयुक्तानि वृत्तयो न वृत्तिर्णीति सर्वदेश सर्वपदार्थनिवृत्ता वृत्तः प्रतीयते ततो निर्विकारतया स्व
 ये प्रकाशतया च एवं प्रतिपादितस्य वृत्तः सर्वान्तरात्मत्वविभुत्वाद्याकारसिद्धिः भेदव्यावृत्तं ब्रह्मेत्युभयपक्षमेव देशकाल
 वस्तुनिबंधनाभेदानवृत्तर्णीति प्रतीयते ततश्च वृत्तलोदेशाद्युपधिप्रयुक्तभेदविरोधित्वाकारसिद्धिः न चेतावता भेद
 मात्रापलापः वृत्तणि भेदाभावेऽपि पदार्थान्तरेषु तत्सद्भावात् निर्णयव्यावृत्तं ब्रह्मेति पक्षस्तु न युज्यते असत्यजडपरि
 छिन्नव्यावृत्ततया वृत्तस्वरूपस्यात्रैव निश्चयात् नन्वसत्यव्यावृत्तिवचनेन कालापरिच्छेदप्रतीतेर्देशापरिच्छेदवस्तुपरि
 छेदयोश्चाभेदादेशापरिच्छेद एवानंतपदार्थो भवितुमर्हतीति चेन्न स्वतो निर्विकारस्य विभोरप्यात्मनः कालाविद्योपाध्य
 वच्छेदस्तु विकारभेदनिवारणस्यावश्यकत्वेन त्रिविधापरिच्छेदा प्रतिपादने तदसिद्धेर्देशापरिच्छेदस्यैव कालापरिच्छेद
 वस्तुपरिच्छेदयोरप्यनेतपदार्थत्वेन वक्तव्यत्वात् अथवा देशापरिच्छेदमात्रमेवानंतपदार्थो भवतु न तावता काचिदस्माकं
 क्षतिः ततश्चायमर्थः परिच्छिन्नजडविकारिव्यावृत्तं ब्रह्मेति तथाहि आराग्रमात्रोक्त्यवरोपि दृष्ट एषो गुणस्माच्च तसावेदित
 व्यस्त्यादिवचनेः स्वाभाविकोपाधिप्रयुक्तेन बाणुत्वेनावाच्छिन्नानां जीवानां मनंतपदेन वृत्तत्वव्यावृत्तिः गौरनाद्यंतवती
 तदनंतमसंख्यातप्रमाणं चापि वायतः अनादिभगवान्कालो नांतो स्पष्टिजविद्यतस्त्यादिवचनेन तत्त्वेनावगतयोः प्रकृ
 तिकालयोर्ज्ञानपदेन वृत्तत्वव्यावृत्तिः सच्चानंत्यायकल्पते सर्वहृदयः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वं शास्त्रादिवचनेनैव मुक्तधर्मस्या
 तनंततया ज्ञानतया च श्रुतस्य संसारदशायाम् कर्मरूपाविद्याकृतविकारस्य सत्यपदेन वृत्तव्यावृत्तिः ननु विकृतस्य जीवधर्मज्ञान
 स्याद्विकृतत्वं न संभवति परिच्छिन्नस्यापरिच्छिन्नत्वं च न संभवातीति चेन्न विकृतत्वाविकृतत्वयोः परिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्व

गारिदोषमिथ्यात्वे चंद्रभेददर्शनस्तुभ्यं तु पपत्तिः ननु भेददर्शनस्यापि मिथ्यात्वेन तद्दोष इति चेन्न भेदप्रतिभासस्यापि
 मिथ्यात्वे भेदप्रतिभासनिवर्तनार्थं श्रवणमननादिविधानवैयर्थ्यप्रसंगात् नन्वसत्यभेदप्रतिभासविषयसत्यताभ्रमनि
 वर्तनार्थत्वेन श्रवणविधानस्य न वैयर्थ्यमिति चेन्न कुमणो नित्यशुद्धस्य भ्रमरूपाश्रुद्याश्रयत्वा संभवात् ननु भ्रंतेरपि
 मिथ्यात्वेन ब्रह्मणि न तस्वेव धर्मा इति चेन्न हि पुनः श्रवणादिविधानानर्थक्यमेव दोषः ननु ब्रह्मणो नित्यशुद्धत्वे पितृप्रतिविधानं
 जीवानामविद्याश्रयत्वेन जीवानामविद्यानिकल्पार्थत्वात् श्रवणादीनां न तद्विधिवैयर्थ्यमिति चेन्न प्रतिविंबरूपजीवानां तद्वता
 विद्यानां च मिथ्यात्वेन श्रवणादिविधानवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् कल्पितजीवानां च नाशप्रतिपादकमोक्षशास्त्राधिकारा
 संभवाच्च ननु ब्रह्मण एव कल्पितविषये सत्यत्वप्रतिभासतानि वर्तनार्थं श्रवणादिविधानमिति न तद्वैयर्थ्यमिति चेन्न
 हि ब्रह्माज्ञानवादे एव परिगृहीत इति प्रतिविंबकल्पनावैयर्थ्यस्यात् विपरीतज्ञानमेवाशुद्धिरिति ब्रह्मणो नित्यशुद्धिर्नाम
 तिपादकशास्त्रविरोधाच्च ननु शास्त्रावैयर्थ्याय स्वस्वेषां शुद्धस्यापि ब्रह्मणो मिथ्याभूताशुद्धिरेकीकर्तव्येति चेन्न स्वतः शुद्ध
 स्य तद्विपरीताशुद्धानेगीकारे पि स्वरूपेण ब्रह्मातिरिक्तानां जीवानामविद्याश्रयत्वाश्रवणेन मोक्षशास्त्रावैयर्थ्यस्याभ्य
 थासि र्भत्वात् श्रूयते हि जीवब्रह्मणो भेदः, ग्रस्मान्मायी सज्जते विश्वमेतत्तस्मिंश्चाभ्योमायया संनिरुद्धः साक्षी वाव जावी
 शानी शावनी शस्त्वात्मा बध्यते भोक्तृभावात् सात्त्वादेवं मुच्यते सर्वपाशैः समानेकद्वेषपुरुषो निमग्नो नीशयाशोचति मुह्य
 मानः जुष्टयदापश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः तयोरन्यः पिप्यलेत्साधुनि अनश्नन्नन्यो अभिवाकशी
 ति पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्तस्तेनाम तत्त्वमिति इत्यादिना स्मर्यते च विष्णुशक्तिः पराशक्त्येव तत्तत्त्वात्तथाप
 रा अविद्याकर्मसंज्ञान्याततीयाशक्तिरिष्यते यथाज्ञेयज्ञशक्तिस्तु कुहितान्य सर्वे जा संसारतापानखिलानवाप्नोत्यति

तथाज्ञेयसत्त्वतामोक्षशब्दात् गुणप्रविष्टावात्मानोक्तिवद्दर्शनादितितेन जडव्यावृत्तिमात्रं तानपदार्थ इति वादो नि
रस्तः जडव्यावृत्तिमात्रस्य परमचेतनत्वाद्वागात् विक्षेपे इत्यनेनानंतपदार्थाविवक्षितेन नुतिः ६

यम् समस्तहेयरहितं विष्णुवाक्यं परमं पदमिति च अमलमविद्याप्रसंगरहितं ततः समस्तहेयरहितं अविद्याकृतकर्म
संसर्गतनिबंधनदेहप्रवेशतत्प्रयुक्तसुखदुःखानुभवरूपदोषासंस्थं ततो नित्यमक्षयंकालत्रयेपि निर्विकारं
ततो व्यापकं सर्वाधिकत्वेन वर्तमानं ततः एवं प्रकारयोगारंभयोगनिष्पत्तियोगविपाकयोगफलेष्वनुवर्ततया चैक
सभावयत्तद्विष्णुवाक्यं विष्णुशब्दाभिधेयं परमं पदं निरतिशयं प्राप्पमित्यर्थः अत्र नित्यमक्षयमित्यनेन श्रोतलक्षणवाक्य
मित्यनेनानंतपदार्थ एव स्फुटोक्तः विष्णुवाक्यमित्यनेनानंतपदार्थः प्रकटीकृतः परमपदमित्यनेनोद्देश्यसमर्पकं ब्रह्मप
दार्थं विवक्षितः एवं च सत्यत्वाद्विप्रकारैः सह विष्णुशब्दाच्चित्त्वं ब्रह्मणो लक्षणमिति स्मरणेन श्रोतलक्षणवाक्यसुपवर्हितं
तथा हि सदैकरूपरूपा येति सत्यपदार्थं विवक्षितः तेनासत्यव्यावृत्तिमात्रं सत्यपदार्थ इति निरस्तः अन्यथा द्वितीयरूपशब्दे
यथ्यात्परमात्मन इति ज्ञानपदार्थं विवक्षितः आत्मशब्दस्य चेतनपरत्वात् परिच्छिन्नव्यावृत्तिमात्रं मनंतपदार्थ इति वादो
निरस्तः विष्णुशब्दस्य परमेश्वरवाचित्वेन परिच्छिन्नव्यावृत्तिमात्रं परत्वाभावात् अविकाराय नित्यायेति पदार्था औपाधि
कविकारोत्पत्त्यादिप्रतिषेधः तत्र हेतुः शुद्धयेति अविद्यादिदोषरहितत्वादित्यर्थः ~~विष्णुशब्दस्य परमेश्वरवाचित्वेन परिच्छिन्नव्यावृत्तिमात्रं मनंतपदार्थ इति वादो निरस्तः~~ जडव्यावृत्तिमात्रस्य परमचेतनत्वाद्वागात्
गुणप्रविष्टावात्मानोक्तिवद्दर्शनादितितेन जडव्यावृत्तिमात्रं तानपदार्थ इति वादो निरस्तः जडव्यावृत्तिमात्रस्य परमचेतनत्वाद्वागात्
विष्णुशब्दस्य परमेश्वरवाचित्वेन परिच्छिन्नव्यावृत्तिमात्रं परत्वाभावात् अविकाराय नित्यायेति पदार्था औपाधिकविकारोत्पत्त्यादिप्रतिषेधः तत्र हेतुः शुद्धयेति अविद्यादिदोषरहितत्वादित्यर्थः ~~विष्णुशब्दस्य परमेश्वरवाचित्वेन परिच्छिन्नव्यावृत्तिमात्रं मनंतपदार्थ इति वादो निरस्तः~~ जडव्यावृत्तिमात्रस्य परमचेतनत्वाद्वागात्
गुणप्रविष्टावात्मानोक्तिवद्दर्शनादितितेन जडव्यावृत्तिमात्रं तानपदार्थ इति वादो निरस्तः जडव्यावृत्तिमात्रस्य परमचेतनत्वाद्वागात्
विष्णुशब्दस्य परमेश्वरवाचित्वेन परिच्छिन्नव्यावृत्तिमात्रं परत्वाभावात् अविकाराय नित्यायेति पदार्था औपाधिकविकारोत्पत्त्यादिप्रतिषेधः तत्र हेतुः शुद्धयेति अविद्यादिदोषरहितत्वादित्यर्थः

भावात् स्वरूपस्य विशेषणान्वयाविरोधित्वात् सर्वैरपि विशेषणैः स्वरूपस्यैव स्वविरोधिधर्मावच्छिन्नाद्यावत्सत्त्वेन विशेषणा
 नामन्योन्यसमवायाभावाच्च सत्यादिलक्षणवाक्यसत्यत्वाद्यनेकविशेषणाविशिष्टमेव ब्रह्मविशेष्यमिति प्रतिपादयती
 तिसिद्धम् तत्र सत्यपदकालत्रयेणैकाकारनिमित्तत्वेन ब्रह्मणि प्रवर्तते ज्ञानपदमपि स्वसत्ताप्रयुक्ताशेषप्रकाशकत्वमु
 खेन ब्रह्मणि वर्तते अनंतपदं च प्रबलवशत्त्वात् सर्वदेशसर्वकालसर्वपदार्थव्यापकत्वाद्वा ब्रह्मणि प्रवर्तते तत्र यद्यपि स
 त्यानंतपदाभ्यामेव जडजीवयोर्विकारपरिच्छेदावच्छिन्नयोर्व्यावृत्तिः तथापि सविकारपरिच्छिन्नयोरन्यतरस्य ब्रह्मप्रकाशक
 त्वशंकासु दासाय ज्ञानपदप्रयोगः तत्रानंतपदस्य स्वरूपशक्त्या नारायणस्यैव ब्रह्मत्वसिद्धिः तेन च तमुखादीनां परमात्मत्व
 शंका व्यावृत्तिः नन्वेकस्यानंतपदस्यापरिच्छिन्नत्वं देवताविशेषरूपार्थद्वयबोधकत्वं न संभवतीति चेन्न उद्दिष्टाय जेतेत्यादौ
 योगरूढिभ्यामेकस्यैवोद्भिच्छब्दस्य फलोद्भेदकर्मविशेषरूपार्थद्वयबोधकत्वदर्शनात् लोके च पंकजमित्युक्ते पंकजनि कर्तृत्वे
 नैव हि पद्मस्य प्रतीतिः न त्वसावनंतशब्दः पाचकादिशब्दवत्केवलयोगिकः नाप्यश्वकणादिवत्केवलरूढौ वा किंतीह योगरूढः
 अतो योगपुरस्कारेणैव रूढ्या अनंतपदस्य देवताविशेषबोधकत्वमविरुद्धम् ननु अनंतपदस्य नारायणैकवाचित्वनियाम
 केनास्तीति चेन्न नारायणो महाशेयमित्युपक्रम्य अनंतमवयोकविमितिप्रवणान् महाभारते च भगवन्नामनिर्वचनप्रकरणे
 शाश्वतत्वादनंतश्रुतिस्मरणेन तथा सत्यपदेन रूढिशक्त्या नारायणस्यैव ब्रह्मत्वसिद्धिः प्राप्यते हि अथ नामधेयसत्यस्य सत्यमि
 तिसत्यशब्दस्य ब्रह्मनामत्वे महाभारते च भगवन्नामनिर्वचनप्रकरणे एव सत्यप्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यः सत्यमस्ति प्रतिष्ठितं स
 यासत्ये च गोविंदस्तस्मात्सत्यः सतां मतः इति सत्यशब्दः कृष्णनामत्वेन स्मर्यते सत्यस्य सत्यमिति निरुपाधिकतया सत्यशब्दवाच्यः
 परमात्मैवेत्यर्थः तथा च श्रूयते प्राणावै सत्यं तेषामिषस्यमिति जीवानां स्वरूपतो निर्विकारत्वेऽपि स्वभावतः सविकारत्वात् उभयथा

संतान् एकदेशस्थिते स्याग्नेर्ज्योत्स्नाविस्तारिणी यथा परस्परवृत्तः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् इत्यादिना ननु जीवानामपि
त्यतः शुद्धत्वांगीकारेण न कर्मरूपाः शुद्धाश्रयत्वं संभवतीति चेन्न स्वरूपतः शुद्धत्वेऽपि जीवानां संकोचविकाशयोग्यं
मवत्वांगीकारेण धर्ममुखेन कर्मरूपाः शुद्धाश्रयत्वापत्तेः न च जीवधर्माणां शुद्धत्वं स्वाभाविकं किंतु परमपुरुषप्रसादलभ्यं
तथा च श्रूयते स्वीयं ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे पशवरे तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् स्मर्यते
च मच्चितः सर्वदुर्गणिमत्प्रसादान्न रिष्यसीति न चैतावता मोक्षस्यानित्यत्वं प्रसंगः ब्रह्मदर्शनानंतरं वेधसामर्थ्याः कर्माणि
वृत्तेरभावात् परपक्षे तु ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेन रूपस्यैवाविद्यातिरोधानतन्निवृत्तिलक्षणं वेधमोक्षौ वर्णनीये तत्र वेध
मोक्षयोरविशेषेण मिथ्यात्वा न्नोक्षशास्त्रवेद्यर्थ्यमुक्तमेव न च निर्विशेषस्याविद्यातिरोधानं संभवति प्रकाशमात्रस्वरू
पतिरोधाने स्वरूपनिवृत्तिप्रसंगात् न च बाह्यस्वरूपप्रकाशस्य नित्यत्वेऽपि तद्वैशद्यमात्रमविद्यातिरोहितमिति वैशद्यस्य
स्वरूपानतिरिक्तत्वे प्रागुक्तदोषस्य तदवस्थत्वादतिरिक्तत्वे च संविशेषत्वप्रसंगात् किं बहुना यदि सत्यादिवाक्ये निर्विशे
षमेव ब्रह्मवेद्यतया विवक्षितं स्यात्तर्हि सोऽश्रुते सर्वान् कामान्सह ब्रह्मणो विषयश्चित्ता इति सर्वकामसहितसर्वज्ञब्रह्मानुभवस्य
लत्वश्रवणमसंगतं स्यात् यथा क्रतुरस्मिन्नौके पुरुषो भवति तथेतः प्रत्यभवतीत्युपायफलयोः समानत्वश्रवणात् न हि
निर्विशेषब्रह्मविदः सर्वकामविशिष्टब्रह्मानुभवः फलं भवितुमर्हति तस्मादन्यमुखेन व्यावृत्तिमुखेन वा पदानामेके
स्मिन्नर्थवत्ते निमित्तभेदस्यावस्थाश्रयणीयत्वात् व्यावृत्तीनां स्वरूपत्वेऽप्यप्ययत्वं प्रसंगात् स्वपदनिर्वाहकधर्मत्वाभावात्
रूपसमासमानत्वेऽपि त्वस्मिन्नितराध्यासाविरोधित्वाच्च ब्रह्मणः शोक्त्या दिव्येयम्यात् विशेषभेदमात्रस्य विशेष्यभेदकत्वा

9

च्यत्वेन सनाममिममदस्यर्थं ननु सर्ववेद्ययत्रैकं भवति स च सोऽप्रतिष्ठाय न शाश्वती इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः ब्रह्मणाः सर्वशब्दवाच्य
त्वे सिद्धे तत्त्वे नारायणः परः प्राप्ता नारायणः परः एको ह वै नारायणः प्राप्ति न ब्रह्म नेशानः विष्णुस्तदासी हरिरेव निःक
लः नैवैह किंच नाश्रयासीत् दिव्यो देव एको नारायणः नारायणा इह सा जायते नारायणाद्रुद्रो जायते अतर्वहि श्रुत सर्वव्या
प्य नारायणः स्थित इत्याद्यनेकवेदोक्तवाक्यैः एकः शिष्यते सर्वात्मा स तु नारायणः प्रभुः प्रहृतिर्यामया रम्या ताव्यक्तो व्यक्तस्वरू
पिणी पुरुषश्चाप्युभावे तौ लीयते परमात्मनि परमात्मा च सर्वव्याप्याधारः परमेश्वरः विष्णुनामा स वेदेषु वेदानिषु च गीयते ॥
नारायणो जगन्मूर्तिरनेतात्मा सनातनः तत्तपः परमात्मा तु स नित्यो निर्गुणः स्मृतः यन्न देवान् सुनयोन्याहं न च शंकरः ॥
जानेति परमेश्वरः स तद्विष्णोः परमपदम् स तु नारायणो ज्ञेयः सर्वात्मा पुरुषो हि स इत्यादिभिरनेतैर्वैदिकेन सरपराधारपारा
शर्याद्या स तमवचनैश्च नारायणस्यैव परब्रह्मत्वे च सिद्धे संदेव सोऽमेदमग्र आसीत् इदमेवाग्र आसीत् आत्मा वा इदमेक एवाग्र
आसीत् इत्यादिकस्वाश्रितसदादिशब्दानां सुत्तरविशेषितानां व्यागपशुन्यायादेको ह वै नारायणः प्राप्तिरिति समानशाखास्नातना
रायणोक्तपथ्यवसाने च निश्चिते तस्य लक्षणवाक्येऽपि सत्यादिशब्दाश्च्यत्वे समर्थनं व्यर्थमिति चेन्न सत्यं इयानत्रविशेषोऽस्ति सत्या
नंदादिशब्दाव्रतणिसाक्षाद्वर्तते अन्ये तु ब्रह्मा स शिवः सैन्द्रः स एवाग्निस्तदायुस्तत्सर्वस्तु चैद्रमाः ब्रह्म दसाग्रयमात्मा ब्रह्म सर्वैरवलि
देव ब्रह्म तत्त्वमसीत्यादिषु श्रुताश्च शब्दास्तत्तच्छरीरकतया तत्तद्विशिष्टे परमात्मनि सद्धारकतया वर्तन्ते इति यस्यात्मा शरीरं यस्य प
थिकं शरीरं जगत्सर्वं शरीरं ते तवांतात्मा मम च ये चान्ये देह संज्ञितास्तत्सर्वं वै हरेस्तनुः विष्णुर्मा भगवतो भवस्यामिततेजसः तस्माद्वले
ज्या संस्पृष्टा विवेहे महेश्वरः इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः सर्वपदार्थानां ब्रह्म शरीरं विगमात् चत्वारः पंचदशरात्रादेव त्वंगश्चेति ब्रह्मणो
ली १

चत्विर्विकारः परमात्मैव साक्षात्सत्यशब्दवाच्यः सत्यं श्रूयते हि वेत्तगुणानामपि सत्यत्वं अथ यद्वात्मानमनुविद्य ब्रजंति एतो
असत्यान्तामासत्यकामः सत्यसंकल्प इति एतेन ब्रह्मातिरिक्तपदार्थसत्यशब्दे गौणोऽस्तु त्वं भवति सत्ये प्रतिष्ठित इति सत्ये
अर्थानुरूपवचने प्रतिष्ठितः प्रकर्षेण स्थितः सत्यादिगुणप्रचुरे स्वात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः कुतः सत्यमस्मिन् प्रतिष्ठितं
सत्यत्वस्यैकरूपस्यास्मिन् प्रतिष्ठितत्वादित्यर्थः अथवा सत्यरूपगुणस्यास्मिन् प्रतिष्ठितत्वादेतदधीनस्थितिकत्वात्
सत्यादिसद्गुणप्रवर्तकतया सत्यादिसहितगुणवत्येव प्रकटीभवतीत्यर्थः यतः सत्ये यतो धर्मे यतो हीराजं वं यतः ततो भवति
गोविंद इत्युपक्रमानुसारतः न केवलं सत्यादिप्रतिष्ठितत्वेन व्यपदेशाहः किंच नाश्रितेऽसत्यादिगुणानामपि हेतुतया तद्भावे
न व्यपदेशाहोपि स एवेत्याह सत्यासत्ये च गोविंद इति एतेन सर्वकारणत्वमुक्तं भवति तस्मात्सत्यप्रवर्तकत्वात् सततैकरूपत्वात् सर्व
कारणत्वाच्च कस्मैव सत्यत्वेन सतामृतः सत्यशब्दवाच्यत्वेन वैदिकानामभिमत इत्यर्थः सत्त्वान्सात्विकः सत्यः नित्यं हि नास्ति जग
ति विभुः स्यात्वरजगमे अस्ते तमेकं पुरुषं वा सुदेवं सनातनं इति स्मरणेन अथवा सत्ये स्वरूपेण निर्विकारे जीवे प्रतिष्ठितः अतर्था
मितया वर्तमानः यज्ज्ञातमिति च नृपस्यात्मा शरीरमिति प्रवणात् किंचापरिच्छिन्नो भगवानेवेत्याह सत्यमस्मिन् प्रतिष्ठितमिति
इमाः सर्वाः प्रजाः सत्त्वानाः सत्यप्रतिष्ठा इति प्रवणात् किंच विकारत्वेनासत्यशब्दवाच्यस्य प्राकृतपदार्थस्य निष्ठत्वेनेत्याह सत्यास
त्ये च गोविंद इति चेतना चेतनयोऽभयोरप्येतदात्मत्वाविशेषात् तत्तत्प्राप्तानाधिकरणेन व्यपदेशाहो भगवान् नित्यः तदनुप्रविश्य स
च्चत्यच्चाभवदिति हि श्रूयते निर्विकारत्वेऽपि परमात्मनः सर्वशरीरकतया सर्वशब्दवाच्यत्वमित्युक्तं भवति सर्ववेदाय सद्मामनेती
ति प्रवणात् तस्माच्चेतना चेतनोतरात्मनो भगवतः तत्तद्विज्ञादाभिधेयत्वात् तत्स्वरूपस्य परिणामाद्यभावात् स एव सत्यपदवा

10

वदनात्परात्परं पुरिशये पुरुषमीक्षते तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवशाखिलं आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् इत्यादि
 दिश्रुतिस्मृतिभिरेव मानान्नरागोचरस्य सविकारत्वेन मूलकारणभूते स्यान्निदेशस्यापि नित्यत्वध्रुवत्वाच्चरत्वादेः प्रतिपादने
 तदविरोधश्च मिथ्यात्वाभावेऽपि सविकारत्वेनासत्यत्वांगीकाराद्वाक्यविरोधसिद्धिः नहि मिथ्याभूतपदार्थस्य नित्य
 तत्त्वोपदेशपराः एवामतत्त्वोपदेशपरत्वांगीकारे वाक्यांतरस्यापि तत्त्वसंभवेन कस्तनोपिवेदोदत्तजलोजलिः स्यात् ननु का
 पिलतत्र प्रसिद्धप्रधानाद्यनुवादोयमिति चेन्न एकमेवाद्वितीयं सत्त्विके त्वेव सत्यं तत्त्वमसीत्यादेरपि मवावादाभिमतार्थानुवादप्र
 संगान्न तानानि रिक्तमिथ्यात्ववादस्तु वेदवाद्यानामेव पक्ष इति पराशरेण मोहोपाख्याने स्मर्यते विज्ञानमयमेवैतददेशव
 इत्यादिना तथा तत्रैव वणाश्रमत्यागवादेऽपि वेदवाद्यानां पक्ष इति स्मर्यते अग्न्यजुः सामसंज्ञेयं त्रयीवर्णादतिर्दिज एतमुज्ज्वलितो मोहा
 त्सनग्नः पातकी स्मृतः वस्तुचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थस्तथाश्रमी परिव्राट् च चतुर्थोऽप्येव मोहोपापद्यते यश्च संत्यज्य गार्हस्थ्यं वा
 नप्रस्थानजायते पश्चादपि मेत्रेयसनग्नः पापकृन्नरः तस्यावलोकनात्सूर्यो निरीक्ष्यः साधुभिः सह स्याद्ये स्नानं सचैलस्य शुद्धि
 हेतोर्महा मुने इत्यादिना अनेन दग्धाखिलाधिकारत्वाद्वास्तवज्ञानाग्निना मुनिः वर्तमानः श्रुतेर्भूद्वि नैव स्यादेदं किं कर इत्यादिनेकवक्त्रे
 पिनिरस्तस्य लमत्ता तार्थानिरासेन किंच प्रपंचमिथ्यात्वपक्षे स्थूलत्वादेरपि तदंतर्गतत्वात् अस्थूलमित्यादिना वस्तुतः स्थूलत्वा
 दिविशेषनिषेधवैयर्थ्यं स्यात् ननु मिथ्यात्वाविशेषेण स्थूलत्वादिधर्मे न वस्तुत्वातिशयपनार्थं निषेध इति चेन्न वस्तुतः एव मिथ्या
 भूतयावत्तदर्थोऽपि न तत्वांगीकारात् यदा यवपि स्थूलत्वादिधर्ममिथ्यात्वाविशेषेण प्रपंचवस्तुत्वोपपत्त्यावाच्च विशेषनिषेधवैयर्थ्यं

ग्रीनादधीतेत्यादौ देवादिशब्दानोचेतनापद्यक्सिद्धद्रव्यशरीरविषयाणां तद्विशिष्टात्मनि पर्यवसानदर्शनात् वृत्तशरीरकत
 येव वृत्तणिबन्धिः नारायणादिशब्दानां तु साक्षात्परमात्मनि वृत्तिः ननु शाश्वतेशिवमच्युते न सन्न चासंक्षिप्त एव केवल
 इत्यादौ शिवशब्दस्यापि साक्षात् परमात्मवाचित्वदर्शनात् शिवशब्दनारायणशब्दयोः परमकारणपरत्वेन कश्चिद्विशिष्टत्वेन कश्चित्ति
 वशब्दस्यापि परमकारणत्वात् न्ययोपपत्तेः प्रवृत्तिनिमित्तयोष्कृत्यादव्यवधानेन परमात्मनि वृत्तावपितदन्यपदार्थेषु च शिवानः शंत
 माभवन्तु दिव्याऽप्रापमौषधयः शिवास्ते संतु पंथा नः इत्यादौ शिवशब्दस्य विवृत्तमात्रे निमित्तीकृत्य प्रयोगदर्शनात् नारा
 यणशब्दस्य तदभावाच्च शिवनारायणशब्दयोः परमात्मवाचित्वे विशेषस्य पुरपन् वत्तोत् ननु आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै न रस
 नवः ता यदस्यायने पूर्वतेना रायणः स्रुत इति कारणभूतजलवासित्वे निमित्तीकृत्य नारायणप्रयोगादन्यत्रापि पक्षि विशेषे
 तदेव निमित्तीकृत्य प्रयोगाच्च शिवशब्दवन्नारायणशब्दोपि साधारण एवेति चेन्न जलवासिपदार्थविषयत्वाभावेन ना
 रायणशब्दस्य परमकारणैकदुल्लेखनिश्चयात् कश्चित्पक्षि विशेषविषयप्रयोगस्तु मुखविषयचेद्रशब्दप्रयोगवज्जोणः तस्मादव्य
 वधानेन नारायणशब्दस्यैव सत्पशब्दस्यापि वाच्यः पुरुषोत्तम एवेति सिद्धं नचात्र रूढिर्न लब्धात्मिकेति वाच्यं मकरकमळादिसर
 लजलवासिपदार्थविषयत्वाददर्शनादेव परमकारणभगवति रूढिलाभात् न हि संसर्गविद्यायां आजहारे माश्रुतेति जानश्रुतो
 त्रिष्ये शोकत्वं निमित्तेन श्रुतशब्दस्य कश्चित्प्रयोगमात्रेण तस्य जातिविशेषनियतत्वं भंगः ननु तदेव वर्त्तते तत् सत्पमादुक्तदे
 व वृत्तपरमेकवर्त्तनामिति वृत्तणा एव सत्पत्वं श्रवणात् प्रपंचस्यासत्त्वं प्रतीयते इति चेत्सत्त्वं कीदृशमसत्त्वं प्रपंचस्य विवृद्धितं किं विना
 रावच्छिन्नत्वं ग्राह्येति निश्चयात् आद्ये इष्टापत्तिः द्वितीये प्रत्यक्षादिविरोधस्तिष्ठत्येव गौरनाद्यतंबतो अष्टरूपमजो भूवो यदस
 रं परमेवो मनस्वरं प्रधानममताक्षरं हरः क्षरात्माना बीशते एक एकः प्रधानद्वैत्रजपत्तिर्गुणेशः अक्षरात्परतः परः स एतस्माज्जी

शो ३

॥

समि ६

ननु प्रपंचस्य व्यावहारिकसत्यत्वमंगीकृतमेवेति चेन्न स्वरूपतो मिथ्याभूतस्य शुक्तिरजतस्येव व्यावहारार्हत्वासंभवात्
नन्वसतोपि स्यात्प्रपंचार्थस्य कालावधिन्नव्यवहारोपयोगीत्वं दृश्यते इति चेन्न हि प्रातिभासिकव्यावहारिकस्य प्रपंचस्य
गः किंच किमिदं व्यावहारिकसत्यत्वं किं व्यवहारोपयोगीसत्यत्वं उत व्यवहारदशायां सत्यत्वं अथ व्यवहारमात्रेण सत्यत्वं
न प्रथमः ब्रह्मसत्यत्वस्यापि श्रवणमननादिव्यवहारोपयोगितया प्रपंचावेष्टस्य प्रसंगात् ननु नायं व्यवहारः कस्तर्हि नामांतरभ
जनाहं ब्रह्मांतरापत्त्या कार्यांतरोपयोग इति चेत् तथापि जीवरूपनामांतरभजनाहं साविद्यत्वलक्षणं ब्रह्मांतरापत्त्यास
प्रपंचकार्यान्तरोपयोगीत्वांगीकारेण दृष्टाण्यतदवस्थात्वात् न च द्वितीयः कालांतरे सत्तारहितस्य स्वकाले च न सत्तेति स्वयंके
तभंगप्रसंगात् नापि तृतीयः द्विविधो ह्यवधारः शाब्दः प्रार्थ्यश्चेति उभयविधव्यवहारेणोपि प्रपंचसत्यत्वे सिद्धे तद्विषयी
तावगाहिमानांतराभावात् ननु तावचारंभणविकारो नामधेयमृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुत्या कार्यस्य तावगात्वं न मात्र तया कारण
मिव संसृपदेशात् नेह नानास्त्वकिंचनेति च यस्मादेकानात्वेन दृश्यते तत्किंचिदपि नास्तीति श्रवणाजगन्मिथ्यात्वं प्रतीयते इति चेन्न
स्वमनीषामात्रकल्पितत्वादस्यार्थस्य श्रुतिप्रतिपन्नत्वाभावात् तथा हि येनाश्रुतं श्रुतं भवेत्यमृतं मृतमविज्ञातं विज्ञातं स्यादित्येक
विज्ञानेन सर्वविज्ञाने प्रतिज्ञाते कथमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानमित्येव पपरिहारार्थं यथासौम्ये केन मत्सिद्धेन सर्वमन्मयं विज्ञा
तं स्यादिति यथेकमत्सिद्धविज्ञानेन तद्वद्वद्वदशरावादिकं सर्वविज्ञातं भवति तथेत्युक्ते तत्र वाक्यं नामान्तराकारांतरावच्छि
न्नतया द्रव्यांतरस्य ददेः स्वेतरविज्ञानेन विज्ञातं तत्पादोपरिहर्तुं दृष्टेनोदकमानयेति शक्यार्थनिबंधनोभयविधव्यवहारे
ण निमित्तेन विकारो नामधेयं चारभ्यते इति वाचमंणो कार्यस्य द्रव्यांतरत्वायोगाद्दृष्टादिकार्यमपि द्रव्यतथेव सत्यं प्राप्तापि केन
द्रव्यान्तरेयेत्यारंभशब्दोदितश्रुत्या कार्यकारणयोरेकद्रव्यत्वमात्रप्रतिपादनोदकधेवानुद्रव्यत्वमित्युत्तरश्रवणाच्च
तनेह नानेवमिथ्याचप्रकृतिकार्यतया तद्विशिष्टपरमात्मकार्यतया वा जगते
एकरूपत्वाद्द्विविधं नास्तीत्येवं स्वार्थप्रतिपादना अदिः ९

सतदवस्थत्वात् किंच अम्यत्र सतएवान्यत्रोपनियमान्नरविद्याणादेरिव स्वरूपेणासतः प्रपञ्चस्य नञ्जन एव संभवः नन्वाशेषः
 स्वविषयस्य क्वचित्प्रतीतिमात्रमपेक्षते न सत्यत्वमपीति चेन्न प्रतीतिरप्यसतः शब्दशब्दगोदेरिव संभवात् न नुरनुसर्पप्रतीतेरि
 व प्रपञ्चप्रतीतिरपि दोषमात्रमेव कारणमपेक्षितमिति विषयस्य नञ् नञ् वेति तदिति चेन्न दोषरूपकारणस्यापि मिथ्यात्वेन परप
 सेविषयप्रतीतस्स कार्योत्पत्तेरसंभवात् कार्यस्य कारणसत्तापेक्षितत्वनियमात् नन्वसतोप्यारोपितसर्पस्य भयादिकार्य
 प्रतिकारणत्वे दर्शनात् कार्यस्य कारणसत्तापेक्षितत्वनियमनास्तीति चेन्न असतः परित्यक्त्यनुकूलशक्तिमत्त्वरूपकारण
 त्वासंभवात् भ्रमस्य लेप्यारोपिता हि विषयज्ञानस्येव भयादिकार्यहेतुत्वेनाविषयस्य तदेतुत्वाभावात् कारणमात्रमिथ्या
 त्वपक्षे कार्योत्पत्तिवारिणानुपपत्तेः नन्वसतोपि सर्वादेर्ज्ञानकारणत्वापपत्तेरपि किञ्चन स्यादिति चेन्न दोषस्यैवास र्थावलंबे
 न ज्ञानकारणत्वेन भ्रमस्य लेपविषयस्य ज्ञानकारणत्वापपत्तेः प्रतीतानागते दृष्टि विषयज्ञानोत्पत्तिस्थले प्यतीतानाग
 तदृष्टि जनकयोर्वर्तने पदार्थयोरेकज्ञानकारणत्वेन क्वचिदप्यसतः कारणत्वाददर्शनात् ननु प्रपञ्चप्रतीतिरूपकार्यस्यापि मि
 थ्यात्वेन तत्कारणस्य दोषस्य मिथ्यात्वेन क्वचिदुपपत्तिरिति चेन्न कार्यमिथ्यात्वेन तत्कारणस्य दोषस्य मिथ्यात्वेन मनोरथसा
 ङ्गस्य लेन संप्रतिपन्नत्वाभावात् कार्यमिथ्यात्वसिद्धे कारणमिथ्यात्वसिद्धिः कारणमिथ्यात्वसिद्धे कार्यमिथ्यात्वसिद्धिरित्यन्यो
 न्याश्रयदोषश्च अस्मात्सत्तेषु कार्यसत्त्वस्य प्रत्यक्षादिगम्यत्वात् कारणसत्त्वस्य शास्त्रगम्यत्वाच्च नान्योन्याश्रयदोषः नन्वधि
 ष्टानुभूतं वस्तेव प्रपञ्चप्रतीति कारणमिति चेत्तर्हि ब्रह्मणो नित्यत्वेन तन्मूल प्रपञ्चप्रतीतेरनिवृत्तिप्रसंगः नहि तिमिरादिदोषमि
 थ्यत्वे हि चेद्विज्ञाननिवृत्तिरूपपथे तस्मात्प्रत्यक्षादिसिद्धस्य जगतो न किञ्चिदप्यसत्यत्वे सत्ये कप्रमाणमुपलभ्यते ॥

७ न
 मा

वससर्जदोतासुवीर्यमवासजत् तदंउमभवजैमंसहस्त्रांशुसमप्रभं तस्मिन्जज्ञेस्वयं वृत्ता सर्वलोकपितामहः निमित्तमात्रमेवा ६ उरिः

12

तस्मिन्नितराध्यासासंभवादध्यस्तातद्रूपनिवर्त्तनार्थं ब्रह्मणा विद्यारंभ इति वा दोष्य संगत एव न हि त्वेतरविरोधिनः शैलेन यस्य
स्वरूपे भासमाने तत्र कास्म्याद्याध्याससंभवः तस्माद्ब्रह्मणो मानांतरनिरपेक्षतया स्वस्मै भासमानत्वे पितदितरस्य तज्ज्ञानं प्रमाणा
धीनमेवेति न दृश्यत्वमात्रेण मिथ्यात्वसिद्धिः ननु सदेव सोम्येदमग्रप्रासीत् एकमेवाद्वितीयमिति कारणभूतस्य ब्रह्मणः सञ्जतीय
विजातीयत्वगतभेदराहित्यं श्रूयते इति चेन्न तमप्रासीत्तमसां गुरुमग्रे प्रकृतं अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो माय
यासं निरुद्धः तदैक्षतवदुस्यां प्रजायेय परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च सोमिध्यायपारीरात्यात्सिद्ध
सुर्विविधाः प्रजाः अप्य एव सोमसृजानां सृज्य कर्मणि प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्य शक्तयः ॥ प्रकृतिपुरुषं चैव विद्यानादी
रभावपि शुद्धमहाविभक्त्या व्यपरे ब्रह्मणि शब्दिते मैत्रेय भगवच्छ्रुतः सर्वकारणकारणे प्रकृतिपुरुषं चैव प्रविश्य स्वेच्छया
हरिः सृष्टिकाले तु संप्राप्तिरच यामासंवेतदा इत्यादि श्रुतिसत्तिभिः परमकारणस्य शानशक्त्याद्यनेतगुणभूतस्य विवि
वशक्तियुक्तचेतनाचेतनविशिष्टस्य प्रतिपादनात् अन्यथा निःकलं क्रियं शांतं निरवद्यं निरञ्जं इत्यादि श्रुतिभिर्निर्दोषतया निर्वि
कारतया च प्रतिपन्नस्य कवलब्रह्मणो विकारभासोरसंभवेन जगत्कारणत्वा नुपपत्तिः कर्तृत्वोपयुक्तज्ञानशक्त्याद्यभावे सृष्ट्या
दिकार्याधिकारानुपपत्तेः ननु प्रपंचस्य ब्रह्मविवर्त्ततया तदुपयुक्तानां विद्यातत्कार्यगुणवैशिष्ट्योपि परमार्थतोनैर्विरोधमेवेति
चेन्न यावद्विशेषविशेषिणो तस्य स्वरूपभास्यनित्यत्वेन विषयादिप्रपंचस्य तद्विवर्त्तत्वा संभवात् अन्यस्यान्यथाभासविवर्त्तनहि
श्रुतितया शुक्तौ भासमानायां तत्र रजतावभासोपपत्तिः ननु स्वरूपज्ञानं न विशेषाध्यासविरोधि किंतु प्रमाणसिद्धमद्वितीयताज्ञान
मिति चेन्न अद्वितीयत्वस्य स्वरूपातिरिक्तत्वे मिथ्यात्वप्रसंगादनतिरिक्तत्वे स्वरूपस्य मानान्तरावेद्यत्वाच्च त्वेपि कार्त्तव्यावतिरू

तदचनेन विरुद्धकृत्स्नमिथ्यात्वस्य कचिदपि प्रसंगः न नुरजु सर्पादेरिव दृश्यत्वेन घटादेरपि मिथ्यात्वं प्रतीयते इति चेन्न प्र
तिपन्नोपाध्यायितघटादेः सोपाधिकेन दृश्यत्वे हेतुना मिथ्यात्वस्यासिद्धेः तथा हि प्रतिपन्नोपाधिर्नाम घटादेर्देशकालो
देशकालयोस्तु तदवच्छेदको न गभानुगमनादिति प्रतिपन्नोपाध्यायितत्वं सैव मिथ्यात्वप्रयोजकत्वात् तत्प्रयुक्तव्यापु
पजीवितया सोपाधिकेन दृश्यत्वे हेतुना न घटादेः कालान्तरेपि स्वकालावच्छेदेन बाधरहितस्य मिथ्यात्वसिद्धिः अन्य
था दृश्यत्वमात्रेण घटादेरसत्यत्वसिद्धावदृश्यत्वमात्रेण ब्रह्मणा इव नरविद्याणां देवसत्यत्वं प्रसंगः ॥ अथ मतम् ॥
यावत्प्रमाणविषयत्वान्नरविद्याणां निर्णयसत्यत्वमिति न हि यावत्प्रमाणसिद्धत्वाच्च टादेर्न मिथ्यात्वगन्धः किंच दृश्य
त्वे हि ज्ञानविषयत्वं तत्र किं प्रमाणज्ञानविषयत्वं हेतुः उतो प्रमाणज्ञानविषयत्वं आद्ये दृष्टान्तसिद्धिः व्याघात
श्रुतिरित्येति सिद्धसाधनता ननु उभयानुगतं दृश्यत्वमात्रं हेतुरिति चेन्न आत्मावारे द्रव्यः यत्तत्पश्यसित ददतस्मिन्
दृष्टे परावरेतमसः पारदर्शयति दृश्यते त्वग्रयावुध्वा इति श्रुतिमिरात्मनोपि दृश्यत्वविधानात् तस्यापि मिथ्यात्वप्रसं
गः ननु ब्रह्मणः स्वयंप्रकाशत्वेन मानांतरनैरेपेक्ष्य एतदविषयत्वादध्यतार्तद्रूपस्यैव प्रमाणज्ञानविषयत्वान्न दो
ष इति चेन्न आरोपितप्रपंचस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाभावात् बाध्यत्वात् तद्रूपत्वमिति तस्य प्रमाणज्ञानविषयतया मिथ्यात्व
प्रसंगः अध्यस्ता तद्रूपत्वमिथ्यात्वे प्रपंचस्य तद्रूपत्वसिद्धिर्ब्रह्मणश्च मिथ्यात्वप्रसंगः अनेन निःप्रपंचत्वमद्वितीयत्वम
नावरणत्वं वेदांते वेद्यमिति पक्षोऽपि दत्तोत्तरः किंच अद्वितीयत्वादेः स्वरूपानतिरिक्ततया स्वरूपप्रकाशस्य नित्यत्वेन

13

तदेक आहुरित्यादिना अन्यथा एकविज्ञाने न सर्वविज्ञाना योगात् ननु प्रपञ्चस्य सत्यतयैव ब्रह्म कार्यत्वे कारणस्य निर्विकारत्वं न संभ
वतीति चेन्न यस्यात्मा शरीरं य एष सर्वभूतांशत्मा अतः प्रविष्टः शास्त्राज्जनानां सर्वात्मा इत्यादि श्रुतिभिश्चिद्विधिषि स तया प्रतिप
न्नस्यैव जगत्कारणतया विशेषांशस्य विकारभाक्तेरपि विशेषांशस्य निदोषत्वात् यथा वेदवित्त्वयुवत्त्वयोः परस्परसांकर्येण विधि
धेकवस्तुनिष्ठत्वमविरुद्धम् तथा सत्त्वज्ञानमनंतं ब्रह्म निःकलं निःक्रियं शांतं सत्यकामः सत्यसंकल्पः सर्वस्वत्विदं ब्रह्म तज्जलानी
ति बहुस्यो प्रजायेयतदात्मानं स्वयमकुरुत ब्रह्मदाशाः ब्रह्मदासा इत्यादि श्रुतिभिः प्रतिपादिता नानिर्विकारत्वं सत्यकामत्वादि गुणानां
परिणामित्वदुःखित्वादि दोषाणां च सद्धारकतया च व्यवस्थितानां ब्रह्मण्येकस्मिन्नेव चिदचिच्छरीरके समन्वितत्वमविरुद्धमेव श्रूयते
हि सद्दिद्याया च सेयं देवते सत्तहन्ताहमिमास्ति सो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति चिदचिद्विधिषि स तया ना
मरूपविभागरहिततया स्वेतरनियाम्यकतया च सदेवेत्यादिवाक्यप्रतिपन्ना देवता प्रागपि स्वशरीरतया स्वात्मत्वेन व्यपदेशाहीति
जः प्रभृत्यचेतनविकारानुत्वात्मकजीवद्वारा कार्यतराहत्वापादानरूपानु प्रवेशविषयाणामापाद्य देवमनुष्यादिनामरूपवि
भागसक्तः स्वयमेवेत्यर्थः बहुस्यो प्रजायेयेत्युपक्रमानुसारेण ब्रह्मैव सद्धारकतया नामरूपविभागयुक्तमिति विस्तार्यते ननु जी
वेनात्मना तत्त्वमसित्वं चाहमस्मि भगवतो देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते सैव जज्ञे चापि मोचिद्विद्यादिप्रमाणैः ब्रह्मण एव जीवभा
वोपदेशादज्ञाननिवन्धनो जीवपरभेदवादचेन्न प्रस्मान्मायो स जज्ञेति विप्रमृतेन तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः समानेव द्वौ पुरुषौ निम
ग्नौ नीशया शोचति मुह्यमानः जुष्टं यदा पश्यत्यनमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेना
मृतत्वं मेति दास्युपरागस्य युजासखाया समानेव दक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्यलं स्वाधत्तिग्रनश्नन्योभिच्चाकशीति। चाज्ञौ

पक्षोक्तस्वरूपप्रकाशस्येवप्रपञ्चव्यावृत्तिस्तत्रस्वरूपप्रकाशस्येवेतरविरोधित्वावश्यभावात् नहिरोक्तस्यकार्मविरोधित्वेन
 भासमानत्वेवान्याध्यासविरोधित्वैरूपेणभासमानत्वेतुनतद्विरोधित्वमिति नियमोदृश्यते सप्रकाराणां प्रकारज्ञानस्य
 वान्याध्यासविरोधित्वंस्वरूपज्ञानस्यतद्विरोधित्वमिति विशेषः किञ्च सध्वपुनरकालतत्सर्वकालयोरविशेषब्रह्माति
 रिक्तमिथ्यात्वसिद्धेरग्रे एकमेवाद्वितीयमिति कालविशेषे निर्विशेषत्वश्रवणवैयर्थ्यप्रसंगः ननुत्वत्पक्षेचकालक्षये
 पिच्छिदचिद्विशिष्टब्रह्मण एकत्वाविशेषादग्र एकमिति श्रवणवैयर्थ्यप्रसज्यते इति चेन्न कार्यकारणयोरेकत्वस्य प्रागे
 वापदिष्टतया भोक्तृभोग्यनियन्तरूपेण प्रमाणासिद्धस्य जगतः प्रलयदशायां महदहंकारदेवमनुष्यातत्तदंतरात्म
 त्वाद्यशेषभेदप्रहाणादेकत्वेनावस्थानं सदेवसौम्येदमग्रग्रासीदेकमेवेति प्रतिपाद्यतदवस्थस्यद्रव्यस्य जगदु
 पादानत्वासिद्धमिति बुद्धिस्थस्य निमित्तान्नरस्याद्वितीयपदेन प्रतिषेधात् अनेन प्रत्येकस्थूलसूक्ष्मचिद्विशिष्टमच्चिंत्य
 शक्तियुक्तं कार्यकारणरूपेणावस्थितमिति ज्ञातव्यमित्युक्तं भवति इदमग्रे सदेकमद्वितीयमिति श्रवणात् अतएवासत्का
 र्यवादश्रानिरस्यते तदेकग्राहुः असदेवेदमग्रग्रासीदिति कुतस्तु खलु सौम्यैवं स्यात्कथमसतः सजायतेति प्रागसतः इदानीं
 सत्त्वमयुक्तमित्यर्थः अनेनैव कार्यमिथ्यात्ववादकारणनिर्विशेषवादोचप्रत्युक्तौ इदं शब्दाच्चस्यचेतनाचेतनरूपपदार्थस्यकार
 णदशायां सत्त्वस्यापि तद्विशिष्टत्वेन कथमसतः सजायतेति तर्कोपन्यासायोगात् तस्मात्सत्ययो मत्तपिरुद्यद्यो रिव जगद्रूपोऽसतोऽ
 कार्यकारणयोरेकद्रव्यतया कारणविज्ञानेन कार्यविज्ञानमुक्तमिति प्रतिपाद्य कार्यकारणयोर्मिन्नद्रव्यत्वं वदतामेव दूषणमुच्यते ॥

शरीरं प्रेतः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मनोऽपि श्रुत्यंतरानुग्रह एव इतरथा त्वात्मशरीरभावोपदेशस्य वैयर्थ्यमेव ननु प्रात्मशरीरभावो
पदेशोऽपि स्वस्वरूपेणैव प्रयति अशरीरः शरीरेऽपि त्विच्छायाः शरीरनिवृत्तिश्च शरीरनिवृत्तिश्च शरीरनिवृत्तिश्च तर्हि यस्य पृथिवी शरीरं यस्याकाशः श
रीरमित्यादिनाविद्यदादिप्रपञ्चस्यापि ब्रह्मशरीरोपदेशेन तस्यापि स्वस्वरूपेणैव प्रसंगः तस्मादेतदात्म्यमिदमित्युपक्रमेच्छिदात्मकस्य ज
गतः परमात्मात्मकत्वे विहितमिति तस्यापि संहारः क्रियते तत्त्वमसीति स्मर्यते च अन्यशरीरपुरुषस्तथान्यः पञ्चविंशकः तस्य त्वाद
नुपपत्तिर्येक एवेति साधव इति तस्य त्वात्तस्मिन् विंशोपरमात्मनि पञ्चविंशकस्य जीवात्मनः शरीरत्वेन स्थितत्वात् तस्मिन् जीवात्मनि
परमपुरुषस्यांतर्यामित्येन स्थितत्वाद्वा तयोरेकत्वेन दर्शनेन युक्तमित्यर्थः नन्वेतत्त्वमसीति वचनेन स्पृष्टं शरीरकतया मनुष्ये
दप्यवसानं भूमित्वमित्येवं रूपार्थपरत्वेऽपि जीवस्य ब्रह्मणः शरीरत्वाभावात्कथं वा त्वं ब्रह्मस्मीति वचनोपपत्तिरिति चेदुच्यते जी
वपरयोरेव शरीरशरीरि भविन परस्परविना भूततया यथावस्थितवृत्तस्वरूपविषयो बुद्धिशब्दो तदविना भूतजीवावगाहि नोच
भवतः विशेषविषयकबुद्धिशब्दो विषयावगाहित्वस्यापि संभवात् यथावर्हि स्तराति आञ्च विलापयति व्रीही न वहतीत्यादौ बर्हि
शब्दानां जातिमात्रपरत्वेऽपि स संस्कृतानामेव बर्हि रादीनामुपादेयतया प्रतीतिस्तथा देवतावाचित्विशेष्यमात्रपरत्वेऽपि प्रधानक्षेत्रज्ञपति
गुणेशः क्षरात्माना वीशते देव एकः यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः स युक्तमेतत्क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भ
रते विश्वमीशत्वादिमानान्तरानुसारेण स प्रकारकदेवतोपस्थापकत्वमुपपन्नमिति पक्षोत्तरे चाहंत्वमाद्यर्थविलक्षणत्वेन चिन्मात्रस्य
ब्रह्मणः साक्षादहंत्वमादिशब्दवाच्यत्वा संभवात् अहंत्वमादिशब्दार्थभूतान्तःकरणाद्युपलक्षितार्थपरत्वमिति वक्तव्यम् ततो वर
तत्त्वमसीत्यादौ ते च एव साक्षाद्ब्रह्मवाचित्वमिति वंशकमात्रस्य संहारकतया ब्रह्मवाचित्ववर्णनम् तथाहं वेत्त्वमसीत्यादावपि
ति न कश्चिदनुपपत्तिः अतएव व्याप्यैश्वर्यसमेजममित्यत्र उमित्येतदक्षरमुज्जीथमुपासीतैस्तत्राक्षरोज्जीथयोः सामानाधिकरण्ये

दावजावीशानीशो नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनानां एकोवहूनां यो विदधातिकामान् स एतस्माज्जीवज्ञानात्परात्पुंरिणयंपुरुषमीक्षते अ
क्षरात्परतः परः यो वैवालाकृतेषां पुरुषाणां कर्तृयस्य चैतत्कर्मसंवेदितव्यः तं षड्विंशकमित्याहुः सप्तविंशमद्यापरे गुह्यं प्रविष्टाया
त्मानोहितदर्शनात् तमो रजःश्रसत्वं च विद्विजीवगुणात्मकं जीवमात्मगुणं विद्यादात्मानं परमात्मनः एवमप्रतिबुद्धश्च बुद्धमानश्च
तेन यः बुद्धश्चात्तः समासेन यथा श्रुतिनिर्देशनात् यदा तु मन्यते न्यो ह मन्य एष इति विजु तदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति तेनैते
नाभिर्विदंति पंचविंशकमच्युतम् जन्ममृत्युभयाद्भीता योगाः सारख्याश्च कोशेष्य षड्विंशमनुपश्यति शुचयस्तत्परायणाः सरः स
र्वाणिभूतानि कूटस्थोत्तरुच्यते उत्तमः पुरुषस्तन्यः परमात्मेत्युदाहृतः यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्य यमीश्वरः प्रधानपुरुषश्च काला
नां परमं हि यत् पश्यति सूर्यो नित्यं तद्विस्माः परमं पदमित्यादि प्रमाणैर्जीवपरमात्मभेदस्य स्वाभाविकत्वोपदेशाद्देदत्तानस्य सा
क्षात्मात्तसाधनत्वोपदेशाद्ब्रह्मण इव जीवानां च नित्यत्वोपदेशाद्ब्रह्मत्वसर्वज्ञत्वयोर्निरवयवे ब्रह्मणि युगपत्समन्वया संभवाच्च अंतः
प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा स ते आत्मा ते र्याम्य मृतः तद्योत रात्मा मम च ये चाभिदेह संस्तिता इत्यादि प्रमाणानुसारेण तत्त्वमसीत्य
दिसामानाधिकरण्योपदेशा नो तु जीवब्रह्मणोः शरीरात्मभावेन ब्रह्मणो ह म हं ब्राह्मण इत्यभिज्ञव्यवहारवदुपपत्तेः अन्यथाऽप्रनेन
जीवेनेति एवमुपदेशा संभवाद्ब्रह्मण एव जीवानां र्यामितया वर्तमानत्वेन ब्रह्मराक्षसभूतजीव वाचिशब्देऽपि तदेत र्यामि पर्यवशा
द्योतिज्ञापयितुं तत्त्वमसीत्युपदिश्यते एतदात्म्यमिदं सर्वं स आत्मेत्युपक्रमानुसारात् अस्मिन्मकरणो हि चेतना चेतनरूपस्य कृत्स्नस्य
जगतः परमात्मा तत्त्वमुपदिश्यते तत्र यथा विद्यदादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वं तथा जीवस्यापीति तत्त्वरूपेण प्रसंगः विद्यदादिप्रपञ्च
स्यापि ब्रह्मणस्वरूपेणांगीकारे यथानिःकलं निःक्रेयं शांतं नेदं यदिदमुपासते इत्यादि श्रुतिविरोधः तथा जीवस्यापि ब्रह्मणस्वरूपेणा
गीकारे सांज्ञोदावजावीशो सत्यकामः सत्य संकल्प इत्यादि श्रुतिविरोधः आत्मशरीरभावेन सामानाधिकरण्यवर्णने तु यस्यात्मा

15

मायादिपूर्वकं तदधीनप्रकाशोतिरेवाभिव्यक्तिरित्यर्थः। द्वितीयदृष्टान्तेन किंच केयं ब्रह्मणो मायाद्याभिव्यक्तिः किं जालरंध्रनिर्गतद्युमणि-
 किरणस्य करतलेनैव विशदप्रकाशः अथ ज्ञानकरणो नैवार्थावच्छेदः उता तन्निष्ठस्य दर्पणो मुखस्येव तन्निष्ठतया भानम् यदा त-
 दनपेक्षसत्ताकस्य जलचंद्रस्येव तदपेक्षसत्ताकवत्प्रतीतिः ग्राहोऽश्रितसतो नगरस्य गंधर्वनरवत्तयेव तद्वत्तयावभासः नाद्यः प्रका-
 शेकरस्य ब्रह्मणो वेशद्यावेशद्यरूपविकारासंभवात् न च प्रकाशस्य सतो वेशद्यारोपः स्वतो विशदप्रकाशत्वेन स्वरूपस्य मायाद्यारोपि-
 तत्वासंभवात् न च तत्परंप्रकाशोत्पादनं ज्ञानं ज्ञानस्यैव प्रकाशत्वेन तस्योत्पाद्यत्वासंभवात् मायाद्युपाधेः प्रकाशतिरोधानहेतोः प्र-
 काशहेतुत्वासंभवात् अधिकप्रकाशहेतुत्वेन निर्वाणपेक्षया सारस्यैवोपादेयत्वप्रसंगाच्च न द्वितीयः मायादिसाक्षित्वातिरेकेण स्वरूप-
 स्य विषयावच्छेदरूपधर्मान्मोकारात् न च साक्षित्वमेवाभिव्यक्तिः साक्षीचेताः केवलो निर्गुणश्चेति साक्षित्वादेः स्वरूपकृतत्वश्रव-
 णेनोपाधिकृतत्वासंभवात् न च प्रकाशमात्रस्य साक्षित्वसंभवं न च स्वानुभवरूपस्य ब्रह्मणः परानुभवरूपसाक्षित्वमोपाधिकमे-
 वेति मिथ्याभूतमायादेः स्वानुभवलक्षणस्य ब्रह्मणश्चावच्छेदहेतुत्वासंभवात् स्वसिद्धौ सत्त्वांस्वानुभवः स्वानुभवे सति स्वसिद्धिरित्यन्यो-
 न्याश्रयात् अनुभवमात्रे ब्रह्मणि मायादेरकिंचित्करत्वेनाभिव्यक्तत्वासंभवाच्च न तृतीयः ब्रह्मणो विभुत्वेन सर्वप्रदार्थनिष्ठत्वादतन्नि-
 ष्टत्वासंभवात् मायाद्याधिष्ठानत्वेन भासमानस्याधिष्ठेयतया भासासंभवाच्च न चतुर्थः अधिष्ठानस्याधिष्ठेयाधीनसत्ताकतया
 प्रतीत्यसंभवात् दृष्टान्ते च चंद्रप्रतिविंबस्य विंबमिन्नत्वे जलाद्यधीनसत्ताकत्वादतदधीनसत्ताकत्वं नास्त्येव चेद्राभिमुखादिकंतु स-
 हकारिति न प्रतिविंबसत्ताकारणविंबमिन्नत्वे प्रतिविंबस्य जलाद्यधीनसत्ताकत्वाभावात् दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोर्वैरूप्यं च नपेक्षमः ॥
 रजतरहितस्य श्रुत्वादेस्तदभावभासस्यैव तिरोधानपर्यायस्योपाधिसत्तावभासस्याभिव्यक्तित्वासंभवात् तत्रेदं भावस्यातिरोधानाभावेऽप्यतदभाव-
 भासेन नाभिव्यक्तिरस्ति न चेदं भाव एव तत्तज्याभिव्यज्यत इति इदं भावस्याधिष्ठानस्यानिर्दत्त्वेनाभिव्यक्त्यसंभवात् इदं रजतमित्यनु-

यमातोऽध्यासापवादोऽकत्वपक्षात् व्युत्पत्त्यविशेषपक्षएवस्वीकृतः नन्वेकएवहिभक्तात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः एकधावहुधा
चेवदुपपत्तेर्जनचंद्रवत् आकाशमेकं हि यथा चटादिषु पृथग्भवेत् तथा तैको ह्यनेकस्थो जलाधारेऽपि वां शुमानि
त्यादिशास्त्रानुसारेण तदुक्तकुल्यादिजलगमिव्यक्ता नां चन्द्रप्रतिविद्यानामिव मायाहेकारतद्विकाराभिव्यक्तवत् स्रष्टा यानां
इश्वरजीवरूपाणामौपाधिकभेदस्य वक्तव्यत्वेन तन्निवन्धनोऽयं तौ सौ च वजावीरानौ शौ जानात्येवायं पुरुष इत्यादिभेदप्र
लाप इति तत्त्वमसीत्याद्युक्तो भेदस्तु स्वाभाविक इति स्वाभाविका भेदप्रतिपादकतत्त्वमस्यादेस्तद्विरोधाय विशिष्टाभेदपरत्वव
र्त्तनमयुक्तमिति चेन्न परिच्छिन्नव्योमादिविलक्षणस्य घ्रायासंपत्त्यसंभवात् अनेहितम घ्रायमिति वृत्तणः घ्राया
प्रतिषेधश्रवणात् काल्पनिकघ्रायांगीकारे जीवेश्वरयोरपिमिथ्यात्वप्रसंगात् तदभ्युपगमे द्रव्यः श्रोतव्यो मंतव्यः यए
तद्विदुरमतास्ते भवन्तीत्यादि श्रवणादिविधीना मानार्थकप्रसंगात् तस्याप्यभ्युपगमे वृत्तणो मानान्तराविषयत्वात्
स्यानुभवस्यापिमिथ्याभूतजीवान्तिरिक्तावभासकत्वाच्च यावत्प्रमाणप्रमेयमिथ्यात्ववादिनः कथायामधिकारानुपप
त्तेः जलचंद्रदृष्टांतोऽप्युद्देशानां वृत्तणः शरीरभूतचिदचिद्रतदोषभूतत्वं श्रित्व मात्र प्रतिपादनपरत्वेनाप्युपपत्तेः वाक्या
तरोपदिष्टजीवेश्वरस्वरूपस्वभावयाथार्थबोधकबोधकाभावात् अन्यथा आकाशमेकं हि यथा चटादिषु पृथग्भवेदिति दृष्टांतोऽतरोपा
दानवैयर्थ्यप्रसंगात् तस्मादस्तु तो जलादिषु न वस्थितस्य वेदस्य परमात्मनोऽनवस्थित्वाभावात् सर्वदृष्टांतो नापरितोषाच्चिदचिदात्मके
पुशरीरेषु चटादिषु आकाशमेव वर्तमानस्यापि तत्त्वदर्शनं तद्विकारहितत्वं परमात्मनः प्रतिपाद्यते आकाशमेकं हि यथा इत्यादिना

इत्यादिश्रुतीनामाशेषितभेदपरत्वे अथयोन्यादेवतामुपास्ते अन्योसावन्योहमस्मीतिनसवेदः प्राप्तेत्येवोपासीदित्यादिश्रुतीना
मपिमनोब्रूतेमुपासीतेत्यादिष्वविधिः श्रुतिस्वामान्यादतत्त्वार्थपरत्वप्रसंगः ननु गुरुप्रविष्टोपरमेपरार्धे अथातपोब्रू
विदोवदंतीति श्रुत्या जीवस्य ब्रह्मप्रतिविंबत्वं प्रतिपाद्यते इति चेन्न एकदेहावस्थितत्वे पि जीवात्मपरमात्मनोरभाश्चरभास्वरयो
ऽप्यायातपयोरिवाप्रकाशत्वस्वप्रकाशत्वरूपस्वभावव्यवस्थामात्रप्रतिपादनपरत्वाद्वाक्यस्य दास्युपाणासयुजासखायास
मानंदक्षपरिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तिप्रनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति श्रुत्यंतरे कार्यति अत्रापि ब्रह्मण्यप्रातप
त्वाभावादातपवज्रास्वरत्वमेवातपशब्दार्थ इति जीवस्य द्वायात्वाभावे पि द्वायावद्वदशायामभास्वरत्वमेव द्वायाशब्दार्थो
भवितुमर्हति प्रस्थलमनयवद्वस्वमदीर्घमलोहितमघ्रायमिति द्वायाप्रतिषेधप्रवणम् नत्र द्वायाशब्दो ब्रह्मप्रतिविंबपरः तस्मा
त्तत्त्वरप्रधानममताद्वररः द्वायात्मानादीशते देव एकः प्रक्षरात्परतः परः यस्मात्क्षरमतीतो हमक्षरादपि चोत्तमः अतोस्मिन्लोके
वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुसारेण चिदचिदीश्वरभेद एव सर्ववेदांतानां तात्पर्यमिति सिद्धम् अत्रायं निष्कर्षः
ज्ञातौ द्वावजावीशानीशोऽप्यगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्तत्तस्तेनामृतत्वमेतीत्यादिश्रुतयः गुणगुणिनोरिव जीवश्चर
योः स्वरूपभेद इति प्रतिपादयंति अथमात्मा ब्रह्मतमस्मीत्यादिश्रुतयो गुणस्य गुणविनाभाववज्जीवस्य ब्रह्माविनाभाव इ
ति प्रतिपादयंतिसर्वतंपरादात्तयोन्यजात्मनः सर्ववेदनेह नानास्ति किंच न इत्यादिभेदनिषेधश्रुते यो गुणभूतवस्तुनो गुणिनि
ष्ठत्वेन स्वनिष्ठत्वाभाववज्जीवस्य ब्रह्मनिष्ठत्वेन स्वनिष्ठत्वाभाव इति प्रतिपादयंति उक्तं च भाष्यकारे एवं जीवपरयोर्विशेष
णविशेष्यत्वकृतस्वभाववैलक्षण्यमाश्रित्य भेदनिर्देशाः प्रवर्तन्ते अभेदनिर्देशास्तु पृथक् किंचानं विशेषणानां विशेष्यपथं
तत्त्वमाश्रित्य मुख्यत्वेनोपपद्यंते इति अतएव मोक्षदशायां च भेदाभेदोऽश्रूयते यो वेदनिर्हितं गृहायां परमेव्यामनसोऽश्रुते सर्वा

भवेत्तदप्यर्थस्येदं चेन्नैवानुभवः रजतादेरिदं भावकृत्यवभास एवेदं भवात् इदं भावाभिव्यक्तिरिति अनिदं वत्तेस्तद्वत्
वभासस्यारोपमाणाभिव्यक्तित्वेनाधिष्ठानाभिव्यक्तित्वासंभवात् दार्ष्टान्तिकेच प्रकाशरूपस्याधिष्ठानस्यैव मायाहंकारादि
विवर्तइत्यंगीकारावश्यंभावेनोपाधिनास्वरूपस्यतिरोधानमेवेतिनाभिव्यक्तिसंभवः प्रकाशस्याधिष्ठानत्वेनततिरोधानेन
प्रकाशाधीनारोपमायाद्यभिव्यक्तिस्तुसुतदानसंभवति अधिष्ठानप्रकाशस्यनित्यत्वेमायादेः प्रकाशमात्रवत्त्वविवर्तत्वेनसंभ
वति किंच मायादिसाहोभूतस्यतदवभासरूपस्यतद्वत्तावभासत्वासंभवः नचतदुपरक्तावभासएवतद्वत्तावभासः सर्वाभि
व्यक्तिरितिप्रकाशरूपस्याप्रकाशरूपमायाद्युपरागलक्षणामिव्यक्त्यसंभवात् नहिजपादणोपरागेणस्फुरिकाभिव्यक्तिः नच
रूपोपरागेणज्ञानाभिव्यक्तिः तत्रज्ञानेनैवरूपाभिव्यक्तिदर्शनात् नहिस्वतएवप्रकाशमानस्यनिर्विशेषस्यपराधीनाभिव्यक्ति
रूपपद्यते तदंगीकारेचविषयवज्ञानस्यापिदृश्यत्वप्रसङ्गः अन्यभास्यत्वातिरेकेणदृश्यत्वानंगीकारात् नचदृग्भास्यत्वमेव
दृश्यत्वमिति नियमः प्रकाश्यत्वातिरेकेणदृश्यत्वासंभवात् प्रकाश्यत्वमेवाभिव्यंग्यत्वमितिदुर्निवारोदोषः नचोपाधि
तः प्रकाशांतरकल्पना वृत्तणएवयावदुपाधिप्रकाशात्मकत्वेनप्रकाशांतरानभ्युपगमात् किंरूपामायाद्यभिव्यक्तिः किंवृत्त
मूला प्रयोपाध्यंतरमूला उत्तस्वतः सिद्धा नाद्यः वृत्तणोनित्यत्वेनाभिव्यक्तेरपिनित्यत्वप्रसंगात् नद्वितीयः अपसिद्धानादनव
स्थाप्रसंगाच्च नतृतीयः वृत्तवदनारोपितत्वप्रसंगात् तस्माद्वृत्तणोनमायाद्यभिव्यक्त्युपपत्तिः आदुश्चश्रोतांगारइवादित्यम
हंकारजडात्मकः स्वयंज्योतिषमात्मानैव्युनक्तीतिनयुक्तिमत् व्यक्तव्यंग्यत्वमन्योन्यनचस्यात्प्रातिकूल्यतः व्यंग्यत्वेनानुभूति
त्वेमात्मनिस्याद्यथाछट्टइति किंच ईश्वरजीवयोर्मायाविद्याभिव्यक्तयोर्वृत्तणस्यरूपैकोवृत्तेवोपाधिरूपावच्छिन्नमितिमायाविद्या
विभागकल्पनमनर्थकमेव भेदेचकाल्यनिकेप्रागुक्तदोषानिवृत्तिः प्रकाल्यनिकेचापासद्धान्तापत्तिः किंच श्रोतौघवजावीशनीशो

17 तानेकाकारतयापरमात्मनैकप्रकारस्यास्यतस्माद्देवादिहूपस्तदन्वयोस्यकर्मरूपाज्ञानरूपाज्ञानस्वरूपकृतः सृष्टदेवादिभेदः परब्रह्म
 ध्यानेनमूलभूतोज्ञानरूपेकर्मणि विनश्यत्स्वभावान्निवर्त्ततेतद्व्यभेदीभवतीति तथाचस्मर्यते एकस्वरूपभेदस्तुवाह्यकर्मप्रव-
 त्तिजः देवादिभेदेप्रथमस्तेनास्त्ववावरणोहिंसः विज्ञानं प्रापकं प्राप्यपरब्रह्मणि यार्थिव प्रापणीयस्तथेवात्मा प्रक्षीणाशेषभाव
 नः इति इयमेव ब्रह्मसमानधर्मतापत्तिः सायुज्यलक्षणमुक्तिरिति श्रूयते अप्युत्तमं तु जयति ब्रह्मणा स्यायुज्यं गच्छतीति न तु स्व-
 रूपैकासायुज्यशब्दार्थः यदेवानामेवमहिमानं गत्वा आदित्यस्य सायुज्यं गच्छति पितृणां मेवमहिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं गच्छ-
 ति अग्नेर्वायोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छतीत्यादिवाक्येषु सायुज्यशब्दस्य साधर्म्यं वाचित्वदर्शनात् न च तत्रापि सायुज्यशब्दस्यैकपरः
 मुक्तिपदार्थो जीवानामन्योन्यभेदस्य पक्षान्नरेण्यगीकारात् अत्रान्नरं ब्रह्मविदो विविक्त्यालीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः
 तमात्मस्थेन उपश्यति धीरास्तिष्ठांशान्तिः शाश्वती नेतरेषामित्यादिषु श्रुतिषु जीवपरभेदज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं प्रतिपादना-
 त् यथा क्रतुरस्मिन्नोके पुरुषो भवति तथेतः प्रत्यभवतीत्युपायफलयोरेकाकारत्वश्रवणाच्च न मोक्षो जीवपरयोरेक्यसंभवः
 श्रुतीन्द्रिया अनाहाराग्रनिस्पृहाः सुगन्धिनाः ये च मुक्ता भवन्तीह नरा भरतसत्तम न तत्राभ्याधिकः कश्चित्सर्वे ते समन्ते जसः ते
 ब्रालक्षणा मेतत्ते श्वेतद्वीपनिवासिनामिति मोक्षधर्मवचनेन सौगन्ध्यादिगुणविशिष्टानां मुक्तानां लक्षणं तदेव श्वेतद्वीपनि-
 वासिनामिति प्रतिपादनाच्च मुक्तानां सपिभगवदनुवर्त्तनादिभेदः स्वरूपकृतश्रुतिनिश्चीयते तथाच सूत्रे मुक्तापस्य प्यव्य-
 यदेशाच्च भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च स्मर्यते च मुक्तानां परमागतिरिति बहवः पुरुषलोके सांख्ययोगविचारणैतदिष्टं पुरुषं ति 3
 मेकं कुरुकुलोदरेति मोक्षधर्मवचनेन तु सारव्यादिसिद्धांतेषु बहु पुरुषकरणत्वे प्रतिपाद्यते इति परापरविभागाभावः परपक्षत्वेने-
 पन्यस्यति बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुता हो एक एव तु कोह्युत्तमपुरुषश्रेष्ठः कोवा यो निरिहोच्यते इत्युपक्रमानुसारात् किं बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुता

कामासहब्रह्मणाविपश्चिता ब्रह्मविद्वत्सैवभवतीत्यादिना ब्रह्मेवभवति ब्रह्मात्मकमेवस्वात्मानमनुभवतिसाक्षात्करोतीत्यर्थः
अथवा यदापश्यः पश्यतिस्वप्नवर्णिकं नीरमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिं तदा विद्वान्मुपपापं विधूय निरंजनः परं शास्त्रमुपैतीति श्रुत्यंतरा
नुसारादिगार्थो यमेवकारः ब्रह्मेवभवति ब्रह्मसमोभवतीत्यर्थः यद्वा ब्रह्मेवभवति ब्रह्म ब्रह्म हणत्वविशिष्टाभवतीत्यर्थः ब्रह्माहं
हणत्वाच्चतद्रूपमित्यभिधीयते इतिह ब्रह्मशब्दनिर्वचनं तत्रनेसर्गिके ब्रह्म ब्रह्म हणत्वपरमात्मन एवेतिस एव प्राधान्येन ब्रह्म
शब्दार्थः नारायणः परं ब्रह्म आत्मानो नारायणः पर इत्यादिश्रुतिषु परशब्देन क्वचिद्विशेषितत्वं दर्शनात् जीवस्य तु परमात्मसाक्षा
त्काराविर्भाते ब्रह्म ब्रह्म हणत्वस्यातामिति तस्यापि भुक्तिदशायां ब्रह्मशब्दार्थत्वमस्यैव श्रूयते ब्रह्मणो हि महिमानमाप्नोति स
चानंत्यायकल्प्यते सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वं शाः परं ज्योतिरूपं पश्यत्येन रूपेणाभिनिष्पद्यते सत्त्वाप्रवर्तितस्य स
र्वेषु लोकेषु कामचारोभवति संकल्यादेवास्पितवस्समुत्तिष्ठतीत्यादिना निर्धृतनिरवशेषाखिलबंधस्य ब्रह्मण इव महत्त्वसर्वव्याप
कत्वस्य संकल्प्यत्वत्त्वादिगुणाविर्भावः अन्यथा साम्यापत्त्यसंभवात् न च परमसाम्यापत्तिश्च ब्रह्मादेव जीवपरयोः स्वरू
पेकाप्रसंगः वस्तुतस्तदाभावे साम्यापत्तेरेवासंभवात् न च भेदे कर्मसद्भावे साम्यापत्तिर्न संभवतीति वाच्यम् तुल्यपरिमाणप्रभयो
स्तुल्यारोपितस्फटिकमौक्तिकयोस्सत्यपि भेदे साम्यापत्तिरवधारदृशनात् प्रकृते चानन्यनिष्ठत्वान्यनिष्ठत्वरूपधर्मावस्थिभयो
र्जीवपरमात्मनोरावच्छिन्नज्ञानानंदात्मकत्वेन परमसाम्यापत्तौ चेति प्रभाप्रभावतोरिवादिना भूततया स्वरूपप्रयुक्तभेदस्य मोक्षद
प्राप्त्यामप्यपवादसंभवः तद्विहास्यते तद्भावभावभावमायन्नस्तनोऽप्यपरमात्मनो भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानरूपतो
भवेदिति व्याख्याता चैवं स्मृतिर्भाष्यकारैः तद्भावः ब्रह्मणो भावः स्वभावः नतुरूपैक्यतद्भावभावमायन्नइति द्वितीयभावशब्दानन्वया
सर्वोक्तार्थविरोधाच्च यद्ब्रह्मणः प्रदीप्ताशेषभाव न त्वं तदायत्तिस्तद्भावभावपत्तिः यदैवमायन्नस्तदायं परमात्मना अभेदीभवति

18

रत्रापि योगं मे परमं तात मोक्षस्य वद भारतेति परममोक्षस्य योगो यथेष्टः पुरुषाश्चतस्रस्तु यस्मिंश्च परं पुरुषं शाश्वतं विस्मयेत वे
दविदो विदुः सर्गप्रलयकर्त्तारमव्यक्तब्रह्मशाश्वतं यत्तदक्षरमव्ययममृतं ब्रह्मशाश्वतं ब्रह्मनिपुरुषव्याघ्रकेशवं पुरुषं भवं अत
काले ह्युपासन्तस्तपसा दग्धकल्पाः सर्वलोकादिमुच्यंते विद्यासंस्तुमानसाः ब्रह्मभूता विरजसस्ततो यांति परां गतिं ॥
भगवंतं मजं विष्णुमनाद्यव्यक्तसंस्तितं भावेन यांति तद्ग्राये जानन्त्या निराश्रितः सात्वात्मस्यो हरिं चैव ते निवर्तन्त्यतिव्यादिति
भगवदुपासनमेव मोक्षोपायो भगवत्प्राप्तिरेव नित्यनिरतिशयानंदरूपो मोक्ष इति चोत्तरमुक्तम् तथान्यत्रापि मोक्षधर्मे य
हनिः कलुषालोके पुण्यपापविवर्जिताः तेषां वैद्वैतमध्वानं गच्छतां द्विजसत्तम सर्वलोकतमोहं तांश्चादित्योदारुच्यते आदित्यद
ग्धसर्वांश्चानाशक्ताः केनचित्कचित् परमाणुभूता गत्वा तत देवं प्रविशंत्युत्ततस्मादपि विनिर्मुक्ता अनिरुद्धतमास्थिताः ॥ मनो
भूतास्ततो गत्वा प्रद्युम्नं प्रविशंत्युत प्रद्युम्ना विनिर्मुक्ता जीवं संकर्षणं ततः विशन्ति विप्रप्रवराः सांख्या भागवतैः सह तत
स्त्रैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमंजसा समाहितमनस्काश्च नित्यतः सयतेन्द्रियः एकांतभावोपगता वासुदेवं विशन्ति ते इति भगव
त्प्राप्तिरेव मोक्ष इति निर्धारितं अन्यत्रापि मोक्षधर्मे परापरतत्वे हि पुरुषार्थाय निर्धारितम् प्रादुरादित्यवर्णं तं पुरुषं तमसः परं ब्रह्म
सर्वं देवमीशानं वरदं प्रभुमित्यारभ्य प्रसादात् प्रादुरभवत्संप्रपन्ननिभेक्षणात् ततो ब्रह्मा समभवत्सतस्यैव प्रसादजः क्रोधा
विष्टस्य संजते रुद्रः संहारकारकः एतौ तौ विबुधे प्रष्टो प्रसादकौ धजोऽस्मत्तो तदा दर्शितं पश्या नो स वि संहारकारको निमित्तमात्रं ता
वन्न सर्वप्राणिप्रवर्तको सब्रह्मका सरुद्राश्च संप्रादेवामहर्षिभिः अर्चयंति सुरप्रेष्ठे देवनाशायणं हरिं यद्ब्रह्मा ऋषयश्चैव स्वयंप
शुपतिश्च यत्तु ह्येकं च सततं विधियुक्तं प्रयुजते कृत्स्नतु तस्यैव चरणेषु पतितं भविष्यतां वर्ततां च भूतानां चैव भारत ॥

रणं आतेभिरेकः यदास्यादेकः पुरुषः कारणं स च श्रेष्ठः पुरुषः को वा ब्रह्मादयो ह्यविशेषेण कारणतया प्रतीयन्त इति प्रश्नार्थः ॥
तस्योत्तरमुच्यते बहूनां पुरुषाणां च यथेका यो निरुच्यते तथा तं पुरुषं विश्वं व्याख्यास्यामि गुणाधिकमित्यनेन तस्मिन् वचनेन गु-
णाधिकत्वात् बहूनां पुरुषाणां मध्ये यः सर्वजगत्कारणत्वेन प्रसिद्धस्तमहं व्याख्यास्यामीत्यर्थः अनेन सर्वेषां पुरुषाणां न जगत्का-
रणत्वं किं तर्हि यस्तु ज्ञानशक्त्यादिगुणैः सर्वाधिकत्वेन श्रुतिप्रसिद्धः स एक एव जगत्कारणत्वेनांगीक्रियते इत्युक्तं अतएव चोत्तर-
त्राणि ब्रह्मरूपसंवादे बहवः पुरुषाः पुत्रयेत्यस्या समुदाहृताः एवमेतदतिक्रांतं द्रष्टव्यं नैवमित्यपि इति पुरुषानेकत्वमेव सिद्धं
तत्त्वेनाच्यते यत्तया बहवः पुरुषा इत्युक्तं मेतदेवं प्रमाणात्कमेवेत्यर्थः अतिक्रांतं अस्मादिदं पुरुषविलक्षणं महापुरुषसंज्ञं च
वस्तुज्ञातव्यं तस्य स्वरूपं सत्त्वादिगुणविशिष्टत्वाभावात् न पुरुषान्तरसमानत्वेन ज्ञातव्यं किंतु सर्वकारणत्वेन ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥
अतएवोत्तरत्रापि श्रुणु पुत्रयस्याद्येष पुरुषः शाश्वतो व्ययः नशक्यते त्वया द्रष्टुं मया न्येर्वापि सन्नम ममांतरात्मा तव च यथेचान्ये
देहसंज्ञिताः सर्वेषां साक्षाद्भूतो सोमग्राह्यः केनचित्कचित् महापुरुषशब्देनैव विभर्त्येकः सनातनः अहं ब्रह्मा आद्य ईशः प्रजा-
नां तस्या ज्ञातस्त्वचं मनः प्रसूतः मनोजगज्जगाम स्यात्वरं च सर्वं वेदाः सरस्वादिपुत्रतन्त्रयः परमात्मा तु स एकः समुदाहृतः क-
र्मात्मा त्वपरोपो सोमोक्षबंधः समुज्यते सप्तपदशकेनापि राशिना युज्यते च सः इति जीवपरमेष्ठ एव ज्ञातव्यत्वेनोपदिश्यते
तथा मोक्षधर्मं एवं साक्षान्मुक्तिर्भगवत्प्राप्तिरेवेति निश्चीरितं महर्षिपरमं भूतं मुक्ता पश्यन्ति योगिनः अवधास्तं न पश्यन्ति
स्यात्तस्य गुणबुद्धयः कालात्मा भगवानविष्णु र्यस्य सर्वं निदं जगत् नादिर्मध्यस्तथेवांतस्तस्य देवस्य विद्यते अनादित्वाद-
मध्यत्वाच्चेतनत्वाच्चेतो व्ययः अत्येति सर्वदुःखानि दुःखस्यांतं सुखं तद्वत्परमं ज्ञानं तद्वामपरमं स्मृतमिति तद्योत

19

स्थापयतीति संकर्षणो न यत् इति भीष्मवचनं तदपि चतुर्णामपि वर्णानां पंचरात्रोक्तधर्मानुष्ठानाधिकारमात्रप्रापकम् ननु पंचरात्रा
 ध्यायनप्रापकम् श्रीवाराहवचनेत्यत्रैव वर्णिकानां पंचरात्राध्ययननिषेधपरमिति न विरोधः अथ च भगवच्छास्त्रस्य सर्वपुराण
 मूलत्वेन भारतादाविव पुराणान्तर्भावो मोक्षधर्म एवोक्त इति न विविच्य स्थापनानंतर्भावशंका तद्योत्तरत्रापि मोक्षधर्म एव सांख्यः
 योगः पंचरात्रवेदाः पाशुपततथा ज्ञानान्येतानि राजर्षे विधिज्ञाना मतानि वै पंचरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्तुं भगवान् स्वयम् सर्वेषु
 च न पश्येच्च ज्ञानेष्टेतेषु दृश्यते यथागमं यथान्यायं निष्ठा नारायणः प्रभुः न चैनमभिजानंति तमो भूता विशांपते तमेव शास्त्र
 कर्तारः प्रवदंति मनीषिणः निष्ठा नारायणमपि नान्यो स्तीति वचोममनिः संशयेषु सर्वेषु नित्यं वसति वै हरिः स संशयान्नेतु व
 लान्नाध्यावसति माधवः पंचरात्रविदेयेतु यथाक्रमपरा नृप एकांतभाषोपगतास्ते हरिं प्रविशंति सांख्ये च योगे च सनातने दे
 वेदाश्च सर्वे निखिलाश्च राजर्षयः सर्वे समस्तैर्ऋषिभिर्निरुक्ते नारायणो विश्वमिदं पुराणः तत्त्वं जिज्ञासमानानां हेतुभिः सर्वतो
 मुखैः तत्त्वमेको महामहायोगीश्वरः पि नारायणः प्रभुः जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः सात्त्विकः स तु विज्ञेयो भवेन्नास्ति च नि
 श्चितः पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा रुद्रोऽथ वा पुनः रजसा तमसा चैव मानसं समभिप्लुतं कामं देवाश्च सुनयः सत्त्वस्थान् पस
 त्तम हीनाः सत्त्वेन सस्मेण ततो वै कारिकाः स्मृताः नारायणो न दृष्टश्चेत्प्रतिबुद्धो भवेत्सुमान् एष एकांतिनां धर्मे नारायणः परात्मकः
 सहोपनिषदन्वेदन् ये विप्राः सम्यगास्थिताः पठंति विधिमास्थापयेच्चापियात धर्माः तेभ्यो विशिष्टा ज्ञाना मिगतिमेकांतिनां नृणां
 एकांतिनस्तु पुरुषा गच्छंति परमं पदम् नूनमेकांतिधर्मा यं दृष्ट्वा नारायणप्रिय इत्यादिना तस्माद्भगवता वासुदेवेन निर्धृतं निखिलं देविण पर
 मसाम्यार्थं तत्रैव सायुज्यलक्षणमुक्तिरिति न मोक्षदण्डयो जीवपरयोः स्वरूपैक्यावकाश इति सिद्धम् अतएव पश्यतां न त्रैवितारे च मत्वा

सर्वेषामग्रणीर्विष्णुः सेव्यः पुनश्च नित्यशक्ति चतुर्विधाममजनाभक्ताएवहिते स्मृताः तेषामेकांतिनः श्रेयस्तेवेवानन्यदेवताः अ
हमेव गतिस्तेषां निराशीः कर्मकारिणां ये तु शब्दास्त्रयो भक्ताफलकामाहिते मता सर्वे च ध्वनधर्माणाः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक् ब्रह्माण्शि
तिकंठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः प्रतिबुद्धानसेवते मामेवैक्यंति यत्परं भक्तं प्रतिविशेषस्ते एव पार्थानुकीर्तितः इति मुमुक्षोस्तु परमात्मा
तिरिक्तभजनं श्रुतिस्मृतिविरुद्धमेव प्रयते हि यो वै स्तां देवता मति यजति प्रस्थाये देवता ये च्यव ते न परां प्राप्नोति पापी यान्भव
ति तमेवैकं जानुयात्मानं प्रत्यावाचो विमुञ्चथ श्रमस्तस्यैष सेतुरिति स्मरति चक्रवर्तुः ईश्वरो भगवान् विष्णुः परमात्मा सनातनः
शास्ता चराचरस्यैको यतीनां परमां गतिः ध्यायति ईयते यो न्यविष्णुर्लिंगं समास्थितः कल्पकोटिशतेनापि न गतिस्तस्य विद्य
ते इति शास्त्रे पूर्वाणि च यमेकं बहुधात्मानं प्रादुर्भूतं मध्यो हतं नान्यं भक्ता क्रियावतो यजते सर्वकामदमिति भगवद्गीता सुच म
य्यवमनप्राधत्वं मयि बुद्धिं निवेशय निवशिष्य सि मय्यव श्रुत ऊर्ध्वं न संशयः मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतीतवन्ति ते इति प्राण
शासनिके च तमेव चार्चयन्त्ये भक्ता पुरुष मव्ययम् ध्यायेत्सुखं नमस्यश्च यजमानस्तमेव च अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्व
रम् एव मे सर्वधर्माणां धर्मो धिक तमो मत इति तथोत्तरत्रापि मोक्षधर्मे एव पेशरात्रोपदेष्टिवेदे देवदेवत्वेन नारायणकोक्तः नारायणमुखो
जीत नारदोऽप्रावयत्यनः ब्रह्मणः सदनं तात यथा इच्छं यथा श्रुतं ये त्वन्ये ब्रह्मसने सिद्धसंज्ञाः समागताः तेभ्यस्तद्व्यावयामास पुराणं वे
दसमितं अस्मान्प्रवक्ष्यते धर्मान्मनुः स्थायं भुवः स्वयं बुदैर्वा मुनिभिर्वीपिपुशानां ये हि दंश्रुतं सर्वं ते परमात्मानं पूजयन्ते स्म सेतव इति
श्रीबाराहपुराणे च ब्राह्मणं त्रिपिपासां पञ्चरात्रं विधीयते श्रद्धादीनां तु तत्पञ्चरात्रपदवीं नोपयास्यतीति वेदवत्पञ्चरात्रमपि त्रैवर्ण्यं
कमात्रनियतमित्युच्यते यत्तु ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः अर्चनीयश्च सेव्यश्च नित्यपुनैः स्वकर्मसु सात्त्वतं विधिमा

२०

तानचाधिपः तमीश्वराणोपरमंमोहेश्वरं तं देवता नोपरमं च देवतं प्रधानद्वैतपतिगुणेशः स एव सर्वभूतान्तरात्मा परत
पात्मादिव्यो देव एको नारायणः समस्तभूतादमत्वादनेता सर्वेश्वरादन्यदनादिमध्यात् यस्मान्न किंचित्तमरुगुणोपरं गुणं संश्र
यामि विष्णुमिति परमकारणस्वरूपोपदेशपरवाक्यैः सकलचेतनाचेतनविलक्षणतया सर्वान्तरात्मतया च प्रतिपन्न सार्वज्ञस
र्वशक्तिव्याघनंतकल्याणगुणो निरवयुः परमात्मानारायण एव मुमुक्षुभिः स्तव्यतया प्रतिपाद्यतश्च तिसिद्धम् ननु पुरुष
निर्गुणो सार्वभौमथर्वणिसोविदुः साक्षीचेताः केवलैर्निर्गुणश्च प्रत्यस्तमितभेदेयसत्तामात्रमगोचरं च सामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञा
ने ब्रह्मसंज्ञितम् आत्मा शुद्धोदरः शांतो निर्गुणः प्रकृतेः परमित्यादि श्रुतिसमृतिभिः परस्य ब्रह्मणो निर्गुणोपदेशात् उपासनेनोप
युक्तकार्यब्रह्मगतकल्पितार्थपरत्वात्सगुणश्रुतीनामपवर्गार्थिनोसगुणात्तानमनुपादेयमिति चेन्न स एको ब्रह्मण आनं
दः आनंदब्रह्मणो विद्वान् विभेति कुतश्चन अपहतपाप्माविजरो विमल्युर्विशोको विजिह्वसोपिपासः सत्यकामः सत्यसंक
ल्पः तस्मै सत्याः कामानश्नतापिधानाः प्रथयद्ब्रह्मात्मनमनुविद्य ब्रजंति एतां श्रुतसत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भव
ति भारूपः सत्यकामः सत्यसंकल्पः परास्यशक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च तेजोबलैश्चर्य्यमहाववेध
मुवीर्य्यशक्त्यादिगुणोकराशिः परः पराणो सकलानयत्रल्लेशादयः संति परावराशे श्रुते महाविभक्त्यारव्यपरे ब्रह्मणि शक्तिरै
त्रयभगवच्छब्दः सर्वकारणकारणोऽतिश्रुतिसमृतिभिः स्वरूपस्यैव गुणानां च सत्यत्वोपदेशाच्च शक्तिबलज्ञानादीनां स्वाभा
विकत्वोपदेशात् श्रुतस्य परमकारणस्यैव महाविभक्तित्वभगवच्छब्दवाच्यत्वोपदेशाच्च अणनिषेधानां सामान्यतया विशेष
विधानानुरोधेन गुणान्तरविषयत्वसंभवात् ननु पंचर्त्विजां समं वह्निव्यवमानं प्रसर्पतां यद्युजाता पश्चिद्येत अदक्षिणं यज्ञं स

जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेतीत्यादिश्रुत्यनुसारेण चिदचिदीश्वरभेदज्ञानमेव मोक्षोपाय इत्यत्र न कश्चिद्विप्रतिपत्त्यवकाशः उक्तं
सूत्रकृता नेतरोपपत्तेः भेदव्यपदेशाच्चायः उभयेपि हि भेदेनैव मधीयते इत्यादिना न चिदमहं जानामि नाहमीश्वर इत्यादि
प्रत्यक्षेणैव ज्ञातं ते यभेदस्य जीवेश्वरभेदस्य सिद्धत्वेन चिदचिदीश्वरभेदस्याशास्त्रविषयत्वादभेदस्यैव शास्त्रविषयत्वं युक्तं
मिति चेन्न अनिर्देशस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेन प्रत्यक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति श्रुत्यनुसारेण कालत्रयेपि वस्तुतः प्रत्यक्षत्वांगीकरणा
द्यद्वाचानभ्युदितमिति श्रुत्यनुसारेण वस्तुतः शब्दविषयत्वांगीकाराच्चाभेदस्य शास्त्रविषयत्वासंभवात् ज्ञातं ते यभेदमात्र
समानान्तरवेद्यत्वेपि स्थूलोहं जानामीति देहात्मभ्रमस्य लोकव्यवहारसिद्धत्वात् लोकायतिकदिभिर्देहस्यैवात्मत्वनिश्चया
त् नाहमीश्वर इत्यनुभवस्यापि स्वत्वात्तत्राभावविषयस्य कादाचित्कत्वात्कर्मपारतंत्र्यतयाप्युपपत्तेरीश्वरोहमहं भोजी
त्यादिविपरीतानुभवस्यापि प्रायेण दर्शनात् कपिलश्रवणादिमिरीश्वराभावस्यैव निर्धारणात् सजातीयस्वगतभेदरहितत्वात्
मात्रास्ति त्वस्य तथागतैकदेश्यंगीकृतस्य वेदांतसिद्धांतत्वासंभवात् यद्वा हेतुमिव भवतीत्यादिश्रुतीनां यत्र त्वस्य सर्वमात्मे
वाभूदिति वाक्यशेषानुसारेण पृथगात्मानं प्रेरिता रं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेतीत्यादिश्रुत्यंतराविराधेन च चिदचि
द्विशिष्टब्रह्मातिरिक्ताभावविषयत्वाच्च विशिष्टाद्वैताविरोधि चिदचिदीश्वरभेदस्यैव वेदांतविषयत्वोपपत्तेः नन्वेकस्यै
व वक्ष्यमाणपाधिबरोन स्तंभकपादादिभेददर्शनात् अभेदपूर्वकत्वेन भेदस्य न स्वाभाविकत्वं संभवतीति चेन्न अत्यंतविल
क्षणयोर्देहात्मनोः कर्मरूपोपाधिबत्वेन स्थूलोहमित्यभेददर्शनात् पृथिव्यादिभूतानां चात्यंतभिन्नानां पंचवीकरणापाधि
तरोनेकप्रतीतिश्च भेदपूर्वकत्वाद्भेदस्यैव स्वाभाविकत्वोपपत्तेः तस्मात्तत्कारणं करणाधिपाधिपः न चास्य कश्चिज्जनि

सगुणनिर्गुणवाक्ययोरविरोध इति तत्तुं नाशयणः परः आत्मानाशयणः परः अनादिनिधनं विशुं सर्वलोकमहेश्वरं एकः स
 मस्तयदिहास्ति किंचिन्नदच्युतो नास्ति परं ततो न्यतः शुद्धे महाविभक्त्याख्ये परे ब्रह्मणि शब्दिते मे त्रेय भगवच्छब्दः सर्वका
 रणकारणो हत्वा दिश्रुतिस्मृतिभिर्ज्ञानशक्त्यादिगुणाविशिष्टस्य परमेश्वरस्य नाशयणो स्येव परकारणतया तस्य कार्य
 त्वाभावेन सगुणनिर्गुणरूपब्रह्मस्वरूपाभेदसिद्धिः ननु हि सान्निधेयस्यार्थप्राप्तविषयत्वेन विहितेतरविषयत्वेन विहितेतरवि
 षयत्वं संभवति ब्रह्मणि तु गुणानामर्थप्राप्त्याभावेन यः सर्वज्ञः सर्वविदिति विधिप्राप्तानां ज्ञानादिगुणानां चानिधेयविषयत्वं प्रतीय
 त इति चेन्न ब्रह्मावचनोपलभ्य कस्य रूपसत्त्वादिगुणानां तद्विकाराणां चोपाधिवशेन हेतुहेतुबुद्धानां ब्रह्मण्यपि कर्तृत्वसामान्ये
 न प्राप्तत्वादर्थप्राप्तानां तेषां मेव निधेयविषयत्वेन विधिप्राप्तज्ञानादिगुणानामतद्विषयत्वात् अपरतपाप्माविजरो विमल्यु
 विशोको विजिह्वसोऽपि पासः सत्यकामः सत्यसेकल्यः ज्ञानशक्तिबलैश्चर्य्यवीर्य्यतेजोऽस्य शेषतः भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेय
 गुणादिभिः सत्त्वादयो न संतीशेयत्र च प्राकृतगुणा इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिरेव सगुणवाक्यानामज्ञानशक्त्यादिविषयत्वस्य नि
 र्गुणवाक्यानां प्राकृतगुणविषयत्वस्य च दर्शितत्वेन विधिनिधेययोर्विषयसौकर्य्यप्रसंभावात् किंच तच्चतुर्ह्यकरोति पुरोडाश
 मिति यावत् पुरोडाशविषयतया प्रथमं प्रतीतस्य चतुर्ह्यकरणविधानस्याऽऽनेयं चतुर्ह्यकरोतीति विशेषविधानावैयर्थ्याया नेय
 पुरोडाशमात्रपर्य्यवसायित्ववत् प्रकृतै च केवलानिर्गुणश्चेति यावद्गुणविषयतया प्रथमं प्रतीतस्यापि गुणनिधेयस्य अपरत
 पाप्माविजरो विमल्युः सत्त्वादयो न संतीश इति गुणविशेषविधानावैयर्थ्याय प्राकृतगुणमात्रपर्य्यवसायित्वं निश्चीयते ननु जग
 त्कर्तृत्वाद्यादिज्ञानाज्ञानादिगुणानां विधानमंतरैरेव सिद्धेः किमर्थं ब्रह्मणो गुणविधानमिति चेदुच्यते कर्तृत्वाद्यन्यानुपपत्त्या सा

स्थाप्यतेन पुनर्यजेत तत्र तदुद्यात् यत्पूर्वस्मिन् सा स्यात् अथ प्रतिहर्त्ता पश्चिच्छेत् सर्वं वेदसं दद्यादिति विहितं तस्यान्वारंभणस्य विद्ये
 दप्रायश्चित्तमुच्यते तत्रैकप्रयोगेन तौ ज्ञात प्रतिहर्त्ता पश्चिच्छेद निमित्तक दक्षिणा भाव सर्व स्वदान विधायक शास्त्रयोः पूर्वावाधेनो
 तरा एव दद्यात् संभवेन परशास्त्रस्यैव सगुणानिर्गुणशास्त्रयोर्विरोधे गुणानिषेधस्य तद्विधायकपक्षे दद्यात् परस्य वलीयस्त्वा
 नेन सगुणशास्त्रस्य बाध्यत्वमभ्युपगंतव्यमिति चेन्न उज्जात प्रतिहर्त्ता पश्चिच्छेदोर्वापर्य निबंधनत्वाद दक्षिणात्व सर्व स्वदक्षि
 णत्व विधायक शास्त्रपरत्वापरत्वयोः स्वाभिधेयार्थापेक्षिक प्राथम्यानंतर्यक्तत्वाभावात् प्रकृते च सगुणानिर्गुणशा
 स्त्रयोः प्राबल्यदोर्वल्यहेतुभूत परत्वापरत्वनिमित्तपौर्वापर्यायाभावाच्च द्रव्यान्तदा र्थान्तिकयोर्वैधर्म्यत्वेन निर्गुणशा
 स्त्रेण सगुणशास्त्रस्य बाध्यत्वानुपपत्तेः अपेक्षिकपौर्वापर्यायमात्रेण बाध्य बाधकभावात् कारिकादक्षिणात्वबोधक शास्त्रमात्र
 पेक्षित्वाद दक्षिणात्वबोधक शास्त्रस्य परत्वेनोक्तान्न पश्चिच्छेदस्य पूर्वभावित्वे विद दक्षिणात्वशास्त्रस्य नियमनबोध्यत्वप्रसंगः तथाना
 तिरात्रे षोडशिनंग ह्लातीति षोडशग्रहणशास्त्रस्यातिरात्रे षोडशिनंग ह्लातीति षोडशग्रहणशास्त्रापेक्षया परत्वसंभवे
 न ग्रहणशास्त्रस्य नियमनबाध्यत्वप्रसंगः नन्वात्र यदर्थं निषेधो विधिरपित दर्थ एवेति न्यायेन विधिनिषेधयोस्तुल्य
 वलत्वाद न्यतरस्य नियमनबाध्यत्वं न संभवतीति चेत्तर्हि अपेक्षिकपरत्वेन प्राबल्यनिदानमिच्छा स्वीयतां तस्मादुत्सर्गापवादस्या
 येन न हि स्यात् सर्वाभरता निमित्तं हिंसा निवर्त्तक शास्त्रस्याग्नीषोमीयं पशुमाल भेतैति हिंसाविशेषप्रवर्त्तक शास्त्रेणैव कैवल्यो निर्गुण
 श्रुतिसामान्यतौ शास्त्रानिषेधशास्त्रस्य स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च स एव कौवल्याण आनंद इत्यादि गुणविशेषविधायक शास्त्रेण बाध्य
 तावश्यभावात् सगुणशास्त्रमेव प्रबलमिति सिद्धम् न च बाध्यं प्रबलस्य सगुणत्वं कारणभूत ब्रह्मणो निर्गुणत्वं चेति विषयभेदेन

र्वयस्तातकुतएवमर्धयः प्राप्नुवन्ति गतिं ह्येतो यतीनां कुरुस्तम ॥ न ते ज्योती वि सर्वाणि प्राप्य भास्यन्ति कांडव स्य प्रभुरर्चितात्मा तत्र स
 तिविराजते यतयस्तर्हि गच्छन्ति भक्तपानाशयतां हृदि परे एतत्पसायुक्ताः भाविताः कर्मभिः शुभैः योगसिद्धा महात्मानस्तमो मोह
 विवर्जिताः तत्र गत्वा पुनर्जन्म लोकमाप्नोति भारत स्वयं भुवं महात्मानं देवदेवं सनातनम् स्थनमेतन्महाभाग ध्रुवमस्य मध्यय
 ईश्वरस्य सदा ह्येतत्प्राप्नुवन्ति युधिष्ठिरेति अर्चिरादिना तत्प्राथितेः अप्रतिकालं वनान्नयतीति प्रतिपादयतीति गतिशास्त्रविरो
 धः न च शरीरादुत्थानं नाम शरीरविषयसत्यता बुद्धेयस्य ता बुद्धिर्वा त्यागशक्तिर्वा शरीरशब्दस्य तद्विषयसतता दिवुद्धिर्वा
 चित्वाभावात् वाच्यार्थत्यागे नित्यामकाभावाच्च न च नंदे रजतमिति वाधकप्रत्ययवतारजतं त्यक्तमित्युक्ते रजतबुद्धित्याग
 एव प्रतीयते तद्वदजापीति वाच्यम् शुक्तिरजतस्यैव शरीरस्य कल्पितत्वाभावात् अकल्पितत्वं च प्रागेवोक्तं किंच तासीं मूर्धानम
 भिनिःसृतैकातयोर्धमापन्नमतत्त्वमेति एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वमुक्रम्या मुष्मिन् स्वर्गलोके सर्वान् कामान् ह्यमृतः समभवत्
 उर्ध्वमेकः स्थितस्तो यो भित्त्वा सूर्यमंडलम् ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेनुयांति परंगतिम् ॥ इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः स्फुटमेव विद्मो
 गतिरूपदिश्यते कामयमाना कामयमानयोर्विशेषस्तु ब्रह्मप्राप्तिरदभावाभावा उक्ता तितदभावाभावा अथा कामयमानो यो कामो
 निः काम आत्मकाम प्राप्तिरकामो न तस्य प्राणा उक्ता मन्तीत्यत्र तच्छब्दनिर्दिष्टः शरीरो जीवः यो कामो निः काम आत्मकाम प्रा
 प्तिरकामो न तस्मात्प्राणा उक्ता मन्तीति शाखान्नरस्य वचनेन शरीरस्यैव पादानत्वं प्रतिपादनात् न च तस्य प्राणा उक्ता मन्ति न त
 स्मात्प्राणा उक्ता मन्तीत्यत्र तच्छब्दनिर्दिष्टत्वं शरीरस्य वा स्यात् अथापि तयोर्धमापन्नमतत्त्वमेतीति श्रुत्युक्ताया विद्वदुक्तातेन
 केनापि बाधः ब्रह्मणः सर्वगत्वादिति अविद्यानिवृत्तिर्देशविशेषप्राप्तिमप्यपेक्षत इति गतिशास्त्रादिवाच्यगम्यते न च परं ज्योति
 रूपसंयद्येति स्वापदशायो ब्रह्मण्यन्वयः प्रतिपाद्यते स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति स्वरूपाविर्भावश्च एव विरोधात् स्वरूपा

मान्यतोत्तानादीनां कुमपि प्राप्तेपि स्वाभाविकत्वापरिच्छिन्नत्वाद्याकारेण तेषां मानांतरसिद्धत्वाभावात् यः सर्वज्ञः सर्वविस्त्वाभाविकीज्ञा
नवलक्रियाचेत्यादिना सर्वविषयत्वादिविशेषसिद्ध्यर्थं तद्विधानमिति तस्माद्यदापश्यः पश्यति रूक्तावर्णकर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयो
नितं दविद्वान्नामरूपे विहाय निरंजनः परं सांख्यमुपैतीत्यादिश्रुतिभिः समुपप्राप्याभावाच्च समुपनिषद्वापवर्गार्थं परविद्यानि
ष्टइति विज्ञायते अतएव हि अथपरायया तदक्षरमधिगम्यत इति परविद्यामुपक्रम्य यः सर्वज्ञः सर्वविदिति समुपास्येव वेद्यत्वे श्रय
ते आह च सूत्रकारः अदृश्यत्वादिगुणकोधर्मात् कैरिति आनंदादयः प्रधानस्येति च तथा इतरे त्वर्थं सामान्यादित्यत्र भगवत्यादः इतरे
त्वानंदादयो ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनायैवोच्यमाना अर्थसामान्यात् प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो धर्मिण एकत्वात् सर्वं सर्वत्र प्रतीयेरन्निति न वे
यर्थमिति मुदिद्यायामपि ब्रह्मस्वरूपनिरूपकानंदादिगुणानामप्यदित्यज्यत्वेन समुपास्येव वेद्यत्वं सिद्धिः तथा एव संप्रसादोत्साहश्चरीरात्
मुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्यत्वेन रूपेण भिन्नव्युद्यते सतत्रेप्येति ज्ञेयं कीदृशं रममाणं इत्यादिना परं ज्योतिरूपसंयत्नस्य शुद्धरूप
स्यात्मनो जज्ञेणादिव्यवहारमज्ञानात् स्वरूपाविर्भावलक्षणमोक्षदणायोचसमुपास्यमेवेति निश्चीयते अस्माच्छरीरात्समुत्थाय तत्र
उत्थानत्यागः विभाग इति यावत् वृद्धादुत्थाय शेषेनागिरिगतः गृहादुत्थाय देवदेहो बने गत इत्यादावुत्थानशब्दस्य लोके विद्योगवा
चित्तदर्शनात् न च देनं दिनप्रत्ययादिविशेष इति वाच्यम् तदन्तरप्रतिपत्तौ र इति संपरिष्कृतः इति सूत्रोक्त्या येन तत्र निःशेषवियोगाभावा
त् अन्यथा विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः सोऽध्वनः पारमाज्ञीति तद्विज्ञेयपुरमं पदम् एष देवपन्थाव्रतपथः एतेन प्रतिपद्यमाना
इमे मानमावर्तनावर्तते उद्धात्तरमपि भयस्तु क्रमो यत्र व्यवस्थितः समुपास्यपुण्यापरमोपरमेक्षी एशिषा न्निहेतवः यत्र गत्वानशोचं
तितद्विज्ञेयः परमं पदं यमाहुः सर्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृतिं ध्रुवां सनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परं ब्रह्मणः सदनान्तस्प परं स्थाने प्र
काशते देवापि न पश्यति सर्वज्ञो मयं शुभं अत्यकीनत्वदीप्तं तस्य न विस्मामहात्मनः स्वयेव प्रभया राजन् दुःप्रेक्ष्य देवदेवैः प्राच्यां
नारायणस्थानं मेरावति विराजते यत्र भूतेश्वरस्तात सर्वप्रहृष्टिरात्मभः स्वयेव प्रभया राजन् दुःप्रेक्ष्य देवदेवैः प्राच्यां

ब्रह्मत्वेनात्मनि ॥ ब्रह्मत्वेनैव तत्त्वमसि ॥

३५

२३

मोक्ष
स्य यतः
इत्यस्य
कोषः
प्रत्यक्ष
विनिध
विनिध
भोक्तृ

विभोवोहिमोक्षदशायामेव तथा च सत्कारः संपद्याविर्भावः स्वेनशब्दाभ्युक्तः प्रतित्तानादिति सर्वहृष्यः पश्यति सर्वमात्रो
तिसर्वेशः संकल्पादेवास्पितरः समुत्तिष्ठतीत्यादिश्रुतिभिः सर्वतस्य सत्यसंकल्पस्य मुक्तस्य परमेश्वरस्येव विवित्रशक्ति
योगश्च प्रतिपाद्यते न च सगुणविद्याफलरूपेयं मुक्तिः न सा युज्यत एति शक्यते वक्तुं परं ज्योतिरूपसंपद्यस्वेन रूपेणा
भिनिष्पद्यते इति स्वरूपाविर्भावश्च श्रवणात् साक्षाद्ब्रह्मप्राप्तिश्च श्रवणात् कार्यब्रह्मणा श्रुतं मुखादेः परं ज्योतिः शब्दवाच्य
त्वेन संभवति तथा ब्रह्मविदो ज्ञेति परमित्यत्रापि यो वेद निहितं गुहायां परमेश्वरमन्तोऽश्रुते सर्वान् कामान्सह ब्रह्मणा वि
पश्चितेति परविद्यानिष्पेयसर्वकामविशिष्टविपश्चित्तानुभवस्य मोक्षत्वमुपदिश्यते भगवता च पराशरेण नि
रस्तातिशयाद्वा दसुखभावे कलहाभा मेघजं भगवत्प्राप्तिरेकैवात्यंतिकीमता तात्वेतदेवमचलं सनातनं तत्कुर्वा
दिशति हि येन वासुदेवं स विष्णुः परमं ब्रह्म यतो नावर्तते यतिरिति तान्वले चर्या द्यपरमितकल्याणगणगण
विशिष्टस्य भगवतो वासुदेवस्य प्राप्तिरेव परममोक्ष इति निर्द्धारितं तस्मात्सत्यं तानमनंतं ब्रह्मेति लक्षणवाक्येन परस्य
ब्रह्मणो नारायणस्य सत्यत्वेकरूपत्वस्य प्रकाशत्वसर्वव्यापकत्वलक्षणानुगुणा एव स्वरूपनिरूपकः गुणाः
प्रतिपाद्यंत इति ० इति श्रीसर्वतंत्रस्वतंत्रभगवद्रामानुजाचार्यसिद्धान्तधुरंधरश्रीशठारिसरिचरणाख्यं विंदसेवा
समधिगतवेद्यंतमुधारस्य श्रीशठकोपमुनेः कतिपुवाक्यार्थसंग्रहसमाप्तः ० पुस्तकमिदमननपुरुषोत्तमरामानुजस्य

पश्यतस्य प्रपंचस्य जगत्स्थितिं तत्त्वमसि ॥ पश्यतस्य प्रपंचस्य जगत्स्थितिं तत्त्वमसि ॥
पश्यतस्य प्रपंचस्य जगत्स्थितिं तत्त्वमसि ॥ पश्यतस्य प्रपंचस्य जगत्स्थितिं तत्त्वमसि ॥

२८०. १२
 ७ प्रतः प्रोक्तं ॥ ७८ ॥
 ७ प्रतः प्रोक्तं ॥ ७८ ॥
 ७ प्रतः प्रोक्तं ॥ ७८ ॥
 ७ प्रतः प्रोक्तं ॥ ७८ ॥

त्रलवः ॥ ॥ किम

स्थूलसूक्ष्मविद्वान्
 द्विसं प्रविं त्यश
 किं स्वं प तं काम
 का र ए रूप ए ॥ ५ ॥
 स्थ त म त्र लो के ॥
 संपद सौ न्ये र म ग
 ७ प्राप्ता तृ तं ॥

ज मा ध स्य पतः ॥ ॥ इत्यस्य के
 दुः खो प भो ज स्य ज ग त

का स्त्र को नित्वा ॥ २ ॥ त त स न न्वं का त ९ इ दं ते मी

निष्प्रिया चै त र्गं धो य म

वा क्यार्थ संग्रहः
 वे द ए व ग र

७ प्रतः प्रोक्तं ॥ ७८ ॥
 ७ प्रतः प्रोक्तं ॥ ७८ ॥
 ७ प्रतः प्रोक्तं ॥ ७८ ॥
 ७ प्रतः प्रोक्तं ॥ ७८ ॥

जी ता पा म म
 द्वा वि म्भै प्र सु धो म
 के द र म्भै प्र सु धो म
 च द र स र्वा म्भै प्र सु धो म
 नि कू ट स्थो ज्वा र ३
 च्यो त उ त मः प्र सु धो म
 ल्प न्यः प र म्भै प्र सु धो म
 त द तः को लो के त्र य म्भै प्र सु धो म

प्रस्य चिदवि मि श्र स्य य व स्थि त सु ख
 त द्वा ल ति प्र ति